

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาห

พระศพสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาคร

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
30 ส.ค. 2522
กรมศิลปากร

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาห

พระศพสมเด็จพระบรมราชเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

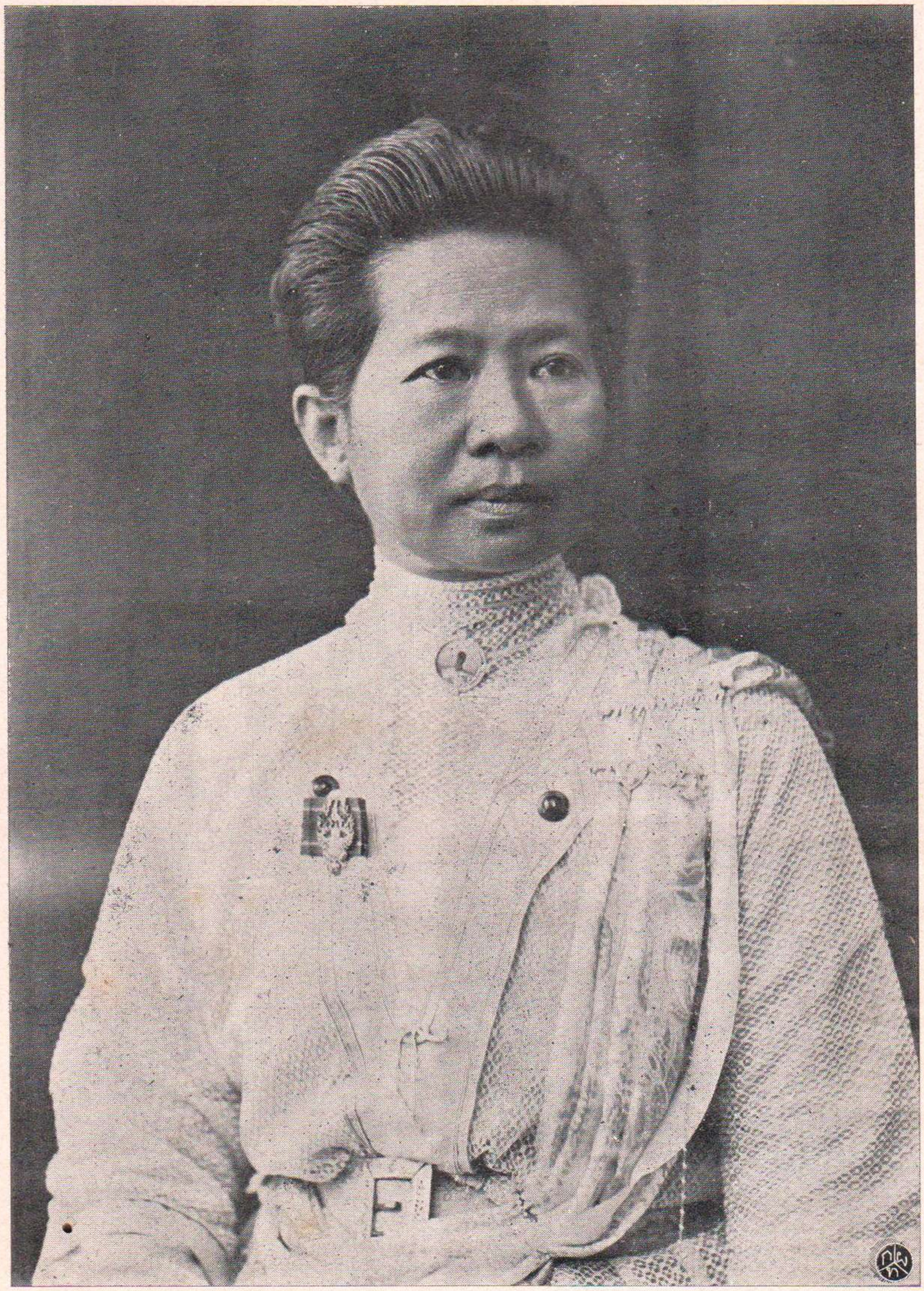
เลขห้อง หนังสือหายาก

ๆ ท.9314

เลขหมู่

จ 657 ร

เลขทะเบียน ห.321.9520

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

สารบารพ์

วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ เสด็จออกจากพระราชฐาน — พระราชทานพระกฐินวัดระฆังโฆสิตาราม — วัดราชาธิวาส — วัดเขมาภิรตาราม — เสด็จถึงบางปอิน หน้า ๑

วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จประพาสทางชลมารค — พระราชทานพระกฐินวัดชุมพลนิกายาราม หน้า ๒

วันจันทร เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ เสด็จไปพระราชทานพระกฐินวัดสุวรรณดาราราม — วัดเสนาสนาราม — วัดยรมวงศ — ทรงยิดทองพระแลเบิกพระเนตร — เสด็จไปทอดพระเนตรวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ เสด็จไปทรงบูชาเหมมณเฑียรเทวราช — เสด็จประพาสทุ่งหลังวัดยรมวงศ์ — เสด็จถึงพลับพลาพระนครหลวง — เสด็จทอดพระเนตรพระนครหลวง — ว่าด้วยตำนานพระนครหลวง — โปรดให้ทำแผนที่พระนครหลวง — ว่าด้วยการซ่อมพระนครหลวงต่อมา — ว่าด้วยพระยาท ๔ รอยที่พระนครหลวง หน้า ๓

วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จทอดพระเนตรวัดเทพจันทร — ว่าด้วยตำนานวัดเทพจันทร — ว่าด้วยศิลาพระจันทรลอย — เสด็จไปถึงคลองบางพระครู — ทเลมหาราช — บ้านเจ้าปลูก — บ้านพิตเพียน — พระนารายณ์ราชนิเวศน์ — ถวายเครื่องสังเวยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช — ทอดพระเนตรพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาท — พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ — พระ

ที่นั่งพิมานมงกุฎ – ตึกพระเจ้าเหา – สิบสองพระคลัง – วัดมหาธาตุ – ว่าด้วยคมนาคมน์ทางน้ำที่เมืองลพบุรี – ว่าด้วยคมนาคมน์ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา – ว่าด้วยที่ตั้งเมืองลพบุรี – ว่าด้วยสินค้าเมืองลพบุรี หน้า ๘

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จไปทอดพระเนตรตึกวิชเยนทร – ตึกบีจุ – ตึกคชสาร – ว่าด้วยตึกสี่เหลี่ยมแลตึกยายจู – ศรนารายณ์ – ปรางค์สามยอด – ศาลพระกาฬ – เทวสถาน – ตะพานเรือก – คลองท่อ – พะเนียด – ทรงวินิจฉัยเรื่องความคิดที่สร้างเมืองลพบุรีเทียบกับกรุงเทพ – ว่าด้วยการขับช้าง – เสด็จประพาสปราสาทเลขยศร – โปรดให้ขุดตะเกียงตามกำแพงพระนารายณ์ราชวังเพื่อพิศูจน์ถึงวิธีเก่า หน้า ๑๖

วันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๗ ค่ำ เสด็จประพาสทรงตรวจบริเวณเมืองลพบุรี – เสด็จทอดพระเนตรพระที่นั่งจันทรพิศาล – เสด็จไปพระราชทานพระกฐิน วัดกระวิศราราม – วัดเสาธงทอง – ทรงวินิจฉัยเรื่องวัดรวกกับวัดเสาธงทองเทียบวัดนาคกลาง – เสด็จไปพระราชทานพระกฐินวัดมณีชลขันธ์ – ว่าด้วยตำนานวัดมณีชลขันธ์ – เสด็จไปประทับที่ท้องพรหมาสตร หน้า ๒๕

วันเสาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ เสด็จประพาสบ้านลาวท่าแค – โปรดให้มีเทศน์มหาชาติกัณฑ์ชูชก – ทรงเรียรายทอดผ้าบ่า – เสด็จที่สระน้ำสรง หน้า ๓๐

วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ เสด็จออกจากท้องพรหมาสตร – เสด็จถึงคลองกทุงเมืองสิงห์ – เสด็จประพาสบ้านแป้ง – วัดพระนอนจักศริ – ว่าด้วยตำนานพระนอนจักรศริ – ว่าด้วยนักขัตฤกษไหว้พระนอน จักรศริ – อธิบายเชิงอรรถเรื่องตำนานถวายเทศน์นครกัณฑ์ – พระราชทานเงินค่านาปฏิสังขรณวัดพระนอนจักศริ หน้า ๓๓

วันจันทร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เสด็จจากคลองกทุง – ทอดพระเนตรวัดชลอน (วัดพรหมเทพาวาส) วัดไชโย – เสด็จถึงเมืองอ่างทอง – เสด็จถึงวัดพระนอนขุนอินทรประมูล – ตำนานพระนอนขนอินทรประมล – เสด็จถึงพลับพลาวัดป่าโมกข์ – เสด็จ ทรง นมัสการ พระ วัด ป่าโมกข์ – พระยา อ่าง ทอง มิละคอนถวายทอดพระเนตร – หน้า ๓๙

วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระราชทานพระกฐินวัดป่าโมกข์ – ว่าด้วย พระเจ้าท้าย สระโปรดให้ชลอพระนอนวัดป่าโมกข์ – เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ หน้า ๔๒

ภาคผนวก หน้า ๔๔

สำเนาจารึกที่ฐานอุโบสถวัดป่าโมกข์ หน้า ๔๔

ระยะทางเสด็จประพาสเมืองลพบุรี หน้า ๔๖

ระดับน้ำ หน้า ๔๗

โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์ หน้า ๔๘

สารบารพ์รูป

พระรูปสมเด็จพระบิตุจาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ต้นสมุด

พระรูปสมเด็จพระบิตุจาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ หน้า ๑

พระรูปสมเด็จพระบิตุจาเจ้า ฯ ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ หน้า ๓

รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีแต่ก่อนมา
รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี เมื่อราช
บัณฑิตยสภาได้ลงมือจัดการแผ้วถางและพินดินทีกลย
รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี ทางด้าน
ตวันตก เมื่อก่อนราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือซ่อมแซม
รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี กำลัง
ราชบัณฑิตยสภาปฏิสังขรณ์ พวกชาวต่างประเทศพากัน
ขึ้นไปดู เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๑๘

รูปแผนที่พเนียดและน้ำสรงน้ำเสวยที่เมืองลพบุรี หน้า ๒๒

รูปแผนที่พระที่นั่งเย็นฉทเลชุบศรที่เมืองลพบุรี หน้า ๒๔

รูปแผนที่แพประทับแรมท้องพรหมาสตรเมืองลพบุรี หน้า ๓๐

รูปแผนที่พลับพลาประทับแรมที่เมืองสิงห์ หน้า ๓๒

รูปแผนที่วัดพระนอนจักรศรี หน้า ๓๔

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา
เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค่ำหนึ่งปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ ปีนี้เปนปีที่ ๗ ตั้งแต่เราได้ขึ้นไปเมืองลพบุรีคราวก่อน เมื่อคราวปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๒๓๔ น้ำมาก เมื่อก่อนนักได้คิดว่าจะขึ้นไปเยี่ยมนารายณ์ราชวังตามเคย แต่หามีช่องว่างไม่ ด้วยต้องไปทีอื่นเสียบ้างน้ำน้อยบ้าง ปีนี้เปนปีสมควรที่จะขึ้นไปได้ จึงได้ออกจากกรุงเทพฯ ในวันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค่ำหนึ่ง เพราะจะรีบออกในวันขึ้นค่ำหนึ่งดังนี้ ต้องเว้นกฐินหลวงวันสิบสี่ค่ำ เลื่อนขึ้นไปหมดกฐินวันสิบสามค่ำ วันค่ำหนึ่งจึงได้ทอดกฐินตามรายทางขึ้นมา คือวัดระฆังที่ ๑ วัดราชาธิวาสที่ ๒ วัดเชิงเลนที่ ๓ วัดทั้ง ๓ นี้สมเด็จเจ้าพระยาท่านมาด้วยทุกวัด ข้าราชการแย่งกันรับวัดละ ๕—๖ คน เมื่อออกจากวังนั้นถึง ๓ โมงเศษ ต้องแวะอยู่แห่งละช้า ๆ น้ำเชี่ยวจึงต้องช้าลำไป มาถึงบางปอินทุ่มหนึ่ง แต่เปนช่องดีไม่ถูกฝน ด้วยในเวลานี้ฝนยังตกเสมอแทบทุกวัน เมื่อมาถึงบางปอิน เห็นน้ำต่ำอยู่กว่าขอบเขื่อนข้างปากสระประมาณ ๕ นิ้วเศษ ถามพระโบราณบุรานุรักษ์(๑) ว่าน้ำ

---

(๑) *พระโบราณบุรานุรักษ์ (ชู ภมรสูต) ปลัดกรุงเก่าเปนราชินิกูล ทางสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยาทวารวดีศรีบาล จางวางกรุงเก่า*

มากกว่าบ๊กลายน้ศอกค้บ เม่อมาในกลางเร้อวันน้ เปนอย่างร้อน
ท่ี่สด ตั้งแต่สังเกตเธอมอเมเตอมา ๕ เด้อนไม่เห้มือนอย่างน้เลย
ในเร้อโสภณภควด่ี(๑) มิเธอมอเมเตอแขวนมาด้วย เวลาหยุดทอด
กฐินขึ้นถึง ๑๐๑ ค่ำกิริ เม่อมาถึงบางปอินแล้วก็ยังร้อนอยู่ เวลาค่ำ
ถึง ๘๔ ค่ำกิริ กินเข้าแลพูดเล่นตามเคยเหมือนอย่างมาทุกคราว

วันอาทิตย์เด้อนสิบสองขึ้นสองค่ำ กลางวันไม่มิการอะไร ฝนตก
มาก เวลาบ่ายจะเดิรไปดูงาร(๒)ก็ไม่ได้ ต้องลงเร้อเล็กพายไปเท่ี่ยว
เม่อขวนพลบแล้วกลับมาอยู่ตามธรรมเน่ยม ไม่ได้ไปวัดไม่ได้ไปศาล
เวลาค่ำไปทอดกฐินข้างในเหมือนเม่อบ๊กลายน้ เร้อตองปลิวเปนเร้อ
ท่ี่น่ั้ง เร้อทิวลมเปนเร้อท่ี่น่ังรอง ไปตามคลองในวังออกป่ากคลอง
ข้างเหน้อ ทอดกฐินวัดชุมพลนิกายาราม กลับมาเวลายามหน่ึง

วันจันทร์เด้อนสิบสองขึ้นสามค่ำเช้า ๔ โมงลงเร้อโสภณ ฯ ข้ึนไป
ทอดกฐินกรุงเก่า วัดสุวรรณดาราวามท่ี่ ๑ วัดเสนาสนารามท่ี่ ๒
มิพวกสัปปุรุสมากแจกเงินมากเหมือนคราวก่อน มิจำนวนคนผู้ ใหญ่
๒๓๐ คน เด็ก ๓๐ คน รวม ๒๖๐ คน ออกจากวัดเสนาส์นไปวัดยรม
วงศอิศวราราม สมเด็จกรมพระ(๓)คอยอยู่ท่ี่นั่น ทอดกฐินแล้ว

---

(๑) *เรือพระที่นั่งโสภณภควดี เปนเรือกลไฟเหล็กทำที่ห้างทอนีครอฟ เดิรเร็วไม่มีเรืออื่นสู้ในสมัยนั้น*

(๒) *คือการสร้างพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร*

(๓) *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์*

พระรูปสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ยี่ดทองพระ เบิกพระเนตร กลับมาถึงบางปอินบ่าย ๔ โมง ฝนตก
บ้างเล็กน้อยแล้วหาย เวลาเย็นไปดูวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ค่ำฝนตกมาก
วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าสองโมงเศษ ไปยชาเหม
มณเฑียรเทวราชแล้วลงเรือโสภณ ฯ มาวัดยรมวงศ เล่นทุ่งหลังวัด
ซึ่งสมเด็จกรมพระทรงจัดไว้รับเหมือนเมื่อยี่กลายนี้ แต่ยังมีน้อย
ไปกว่าเมื่อยี่กลาย เพราะแต่แรกน้ำน้อย ครั้นน้ำมากโดยเร็วยัง
หนีน้ำไม่ใคร่ทัน ถ้ามาเล่นข้างแรมจะมียังมากทีเดียว แต่ถึงเดี๋ยวนี้
ก็มีอยู่บ้างพอเล่น เลี้ยงกันจนเวลาบ่าย กลับขึ้นมาพบสมเด็จกรมพระ
ที่หน้าโขสถ์สักครู่หนึ่ง แลลงเรือออกจากวัดยรมวงศเวลาบ่าย ๓ โมง
เศษ มาตามลำแม่น้ำแคบบ้างสัก น่าแคบแต่กอนนิดน้อย ราษฎรทำนา
ต้นยี่ไม่ได้โดยมาก ต่อปลายระดูน้ำมามาก จึงได้ลงมือทำ ต้นเข้า
ยังต่ำ ๆ สูงพ้นน้ำไม่มากนัก มาประมาณชั่วโมงหนึ่งถ้วนหรือเศษบ้างก็
สักเล็กน้อย ถึงพลับพลาพระนครหลวง กรมการกรุงเก่าทำใหญ่
หลังหนึ่งทำย่อมหลังหนึ่ง มีปรำที่สำหรับจอดเรือ แต่เราไม่ขึ้นอยู่
บนพลับพลา ใช้เรือโยตเหลืองจอดหน้าพลับพลาเหมือนเมื่อไปไทรโยค
พอถึงพลับพลา ขึ้นจากเรือไปดูพระนครหลวงทีเดียว ที่พระนคร
หลวงตั้งอยู่ห่างแม่น้ำสัก ๕—๖ เส้น เขาทำทางไปขึ้นข้างทิศตวันตก
เฉียงใต้ ซึ่งเปนทางราษฎรขึ้นไปนมัสการ

ที่พระนครหลวงนี้ มีในจดหมายราชพงศาวดาร ว่าสร้างเมื่อ
แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ หรือรามาธิเบศปราสาททอง ให้ช่างออก
ไปถ่ายอย่างพระนครหลวงนี้ที่เมืองเขมรเมื่อยี่มแมตริศกจุลศักราช ๙๙๓

ที่สร้างนี้ใกล้วัดเทพจันทร์ เป็นที่ประทับร้อนในเวลาเสด็จขึ้นไป
นมัสการพระพุทธบาท เขาจดหมายระยะทางไว้ว่า เสด็จพระราช
ดำเนิรโดยกระบวรพยุหยาตรา ทรงพระที่นั่งไตรสรมุขพิมานชัย
จักรรัตน จากฉนวนน้ำประจำท่าหน้าพระราชวังหลวง ถึงที่ประทับร้อน
พระนครหลวง เป็นระยะทาง ๓๙๖ เส้น ประทับร้อนอยู่จนเวลาบ่าย
๒ โมง เสด็จไปถึงท่าเจ้าสนุกระยะทาง ๖๖๑ เส้น บ่าย ๔ โมงถึง
ที่ว่าในพระราชพงศาวดาร ดูเหมือนหนึ่งจะทำเป็นที่ประทับอยู่บนนั้น
แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็ไม่เห็นว่าจะเป็นที่ประทับ ด้วยไม่มีที่ข้างหน้าข้างใน
พระระเบียงทั้งสามชั้น ผนังข้างนอกก็ก่อตันไม่มีหน้าต่าง มีแท่นยกพื้น
กว้างประมาณศอกเศษ สงสัก ๒ ศอกตลอดไปรอบพระระเบียง ทำนอง
เหมือนจะตั้งพระพุทธรูป ตามปราสาทมุม ๆ ก็มีหุ่นพระพุทธรูปยืนค้าง
อยู่เป็นสำคัญ เห็นว่ามิใช่เป็นของราษฎรคิดสร้าง ด้วยพระนั้นก็
เป็นองค์ใหญ่ หน้าตักอยู่ใน ๓ ศอกเศษ อนึ่งถึงที่นั้นเป็นที่สูงแลดู
วิวได้โดยรอบคอบ เป็นที่สบายก็จริงอยู่ แต่เมื่อก่อพระระเบียงฝาผนังไม่
มีช่องหน้าต่าง ตันเสียทั้งสามชั้นแล้ว ก็ไม่สามารถจะแลเห็นสิ่งใดได้
เห็นจะไม่สู้สบายนัก ชรอยว่าพระนครหลวงนี้ จะสร้างเป็นวัดตาม
อย่างเดิมในเมืองเขมร พอให้เป็นที่นมัสการขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ที่ประทับ
นั้นอยู่ริมน้ำมีรากปราสาทอยู่บนที่เนินดินสูง พระพิทักษ์เทพธานี(๑)
ว่าแต่ก่อนยังมีผนังอยู่ รายฎรพึ่งรื้อเอาอิฐไปทำวัดเสียไม่ช้านัก ได้ให้
กรมนเรศร์ไปตรวจดูเห็นเป็นอิฐกองใหญ่ จะสังเกตว่าอย่างไรเป็นแน่

---

(๑) *พระพิทักษ์เทพธานี (ด้วง ณ ป้อมเพ็ชร์) ปลัดกรุงเก่า*

ไม่ได้ แต่ประมาณได้ว่าที่นั้นยาวขวางแม่น้ำขึ้นไป ประมาณเส้นหนึ่ง กว้าง ๑๕ วา แต่ที่กว้างนี้เห็นจะเกินไป บางทีจะเปนด้วยอิฐพังกระจายออกไปมาก หรือจะเปนมุขสั้นสองข้างก็ดไม่ถนัด แต่เห็นจะเปนข้างหน้าข้างในอยู่ในตัว(๑) แลที่พระนครหลวงนี้ ตามคำที่พูดกันนอก ๆ แลที่ตาเห็นในเวลาร้างแล้วฉนี้ เห็นว่าการที่ทำนั้นไม่แล้วสำเร็จเปนแน่ จนบันไดก็ได้ก่อย้างไม่ได้ก่อย้างเปนแต่ชักอิฐไว้ ตัวปรางค์กลางนั้นเห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้นไปเปนแน่ ได้ให้กาพย์(๒) ตรวจวัดทำแปลนมาดูการที่ทำนั้นเอาอย่างพระนครหลวงเมืองเขมร เปนพระระเบียงสามชั้นยกสูงขึ้นไปเปนลำดับ ชั้นละ ๘ ศอก ชั้นล่างยาวตามเหนือแลใต้สามเส้น กว้างตามตวันตกแลตวันออกเส้น ๑๘ วา คิดแต่ตัวพระระเบียงไม่ได้ คิดทั้งมุมปราสาททิศซึ่งย่อออกไป มุมด้านเหนือทั้งสองมีปราสาทมุมละหลัง ย่านกลางตวันออกตวันตกเหนือมีปราสาทเหมือนกัน แต่ด้านใต้นั้น ชักชานพ้นชั้นล่างกว้างออกไปกว่าพ้น ๓ ด้าน มีปราสาทด้านหน้า ๕ ทั้งกลางเปนซุ้มประตู มีบันไดลักขึ้นด้านละสองบันไดทั้งสี่ด้าน ชั้นที่ ๒ ยาวตามเหนือแลใต้ตวันตกตวันออกเส้น ๑๐ วา สี่เหลี่ยม มีปราสาทมุม ๔ แลปราสาทกลางย่าน ๔ เปน ๘ แต่ด้านใต้นั้นชักพ้นย่อออกมา ๒๑ วา ๒ ศอก มีพนักกำแพงแก้วรอย

(๑ *ได้ตรวจชั้นหลังต่อมา สันนิฐานว่าจะเปนตำหนักยาวอย่างเช่นพระที่นั่งจันทรพิศาลที่เมืองลพบุรี*

(๒) *พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เปนราชองครักษ์*

มุมย่อเปนไม้ ๑๒ มีแท่นไม้ ๑๒ ตั้ง จะเปนอะไรก็ไม่ทราบ ตรงกลาง
ย่อออกไปเปนไม้ ๑๒ ผ่าซีก จะเปนอะไรก็ไม่ทราบ ชั้นบนนั้นกว้าง
เส้นหนึ่งสี่เหลี่ยม มีปราสาทมุมแลปราสาทกลางย่านเหมือนชั้นล่าง
ในระหว่างปราสาทมุมปราสาทกลางย่านทั้งปวงนี้ มีพระระเบียงชักถึง
กัน ข้างนอกเปนผนังก่อชักอิฐเปนลูกมะหวดแต่เปนผนังตัน ข้างในมี
เสา ๘ เหลี่ยม ในระหว่างเสามีพนักแล่นตลอดเสาต่อเสา เว้นไว้
แต่ที่ช่องอัฒจันท์ ปราสาทมุมชั้นล่างนั้นได้ก่อตลอดถึงยอดแล้ว
สัณฐานอย่างปรางค์เขมรแต่อยู่ข้างจะผอมสักหน่อยหนึ่ง ยังไม่ได้ถือปูน
ข้างในเปนโค้งมีหุ่นพระพุทธรูปตั้งอยู่ แต่ปราสาทกลางย่านที่เหลือ
ปรกติอยู่นั้นไม่เห็นมี ที่พังลงไปข้างรายอยู่เพียงฐานบ้าง บางทีก็จะ
ยังไม่ได้ก่อขึ้นมา บันไดนั้นยังไม่ได้ก่อขึ้นชั้นบนชักเอนถมดินเข้าไป
ที่ตรงกลางเปนรากปรางค์กว้าง ๑๐ วาสี่เหลี่ยม เห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้น
ด้วยใหญ่โตมากนัก ทูลกระหม่อม[๑]เสด็จมาทอดกฐิน ก็ทรง
พระราชดำริห์จะใคร่สร้างต่อไปให้แล้ว แต่ทรงรังเกียจอยู่ ด้วยโขสถ์
พระยาทสี่รอยซึ่งมีผู้ไปทำขึ้นไว้บนลานชั้นบนค่อนอยู่ข้างตวันออกกว้าง
๔ วา ยาว ๗ วา จะรื้อเสียก็ไม่ควรจึงได้เลิกไป ที่โขสถ์พระยาทนี้
พระพิทักษเทพธานีว่า พระชื่อขึ้นออกไปเมืองพม่าเห็นอย่างพระยาท
สี่รอย[๒]กลับเข้ามาเรี่ยรายรายฎรทำขึ้น ในโขสถ์นั้นมีพระพุทธรูปอยู่
ริมผนังด้านตวันตกสามองค์ แต่เราเห็นควรว่าจะมีสี่แลให้เปนเถา

---

(๑) *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*

(๒) *พระบาทสี่รอยที่พระนครหลวง ถ่ายแบบมาจากพระบาทเชียงดาวแขวงเมืองเชียงใหม่ มิได้ถ่ายมาจากเมืองพม่า*

กันด้วย จะได้ไปที่ระลึกถึงท่านที่เป็นเจ้าของพระบาท แต่เห็นฐาน
จะไม่พอจึงได้ทำได้แต่สาม ในกลางโยสถ์นั้นเป็นอ่างรอยพระบาทสี่
รอยเหยียบซ้อนกัน รอยใหญ่ซึ่งเป็นรอยตั้งขอบ กว้าง ๔ ศอกคืบ
๗ นิ้ว ยาว ๑๑ ศอก ๖ นิ้ว รอยที่สองเหยียบข้างต้นรอยใหญ่ชิดมา
ข้างขวาเสมอกัน กว้าง ๓ ศอกคืบ ยาว ๗ ศอก ๓ นิ้ว รอยที่สาม
เหยียบข้างซ้ายในรอยใหญ่ลึกลงไป กว้าง ๒ ศอกคืบ ๓ นิ้ว ยาว ๖ ศอก
๓ นิ้วกึ่ง รอยเล็กที่ ๔ อยู่ในรอยที่ ๓ กว้างศอกคืบ ๖ นิ้ว ยาว ๓ ศอก
คืบ ๖ นิ้ว อธิบายว่าเป็นรอยพระบาทพระพุทธเจ้าซึ่งได้ตรัสแล้วในภัทธ
กัลป์นี้ รอยใหญ่ที่ ๑ เป็นรอยพระพุทธกกุสนธ์ รอยที่ ๒ พระพุทธ
โกนาคมน์ รอยที่ ๓ พระพุทธกสป รอยที่ ๔ พระพุทธโคดม ที่เทียบ
รอยพระบาทดังนี้ ว่าตามตำราที่เขาคิดส่วนพระขนาดโต ๆ ซึ่งเดียวนี้
เป็นอันใช้ไม่ได้ ด้วยรู้ว่าพระพุทธเจ้าไม่โตเหมือนยักษ์แน่แล้ว แต่คน
ซึ่งยังเชื่อแลเลื่อมใสนับถือในพระบาทติดมาแต่ในพระบาทเก่ามากก็ยัง
นับถือต่อไป เมื่อถึงระดูขึ้นพระบาทคนก็มาแวะบูชาที่พระนครหลวงนี้
ด้วยเพียงนี้ เพราะฉนั้นที่ริมโยสถ์พระบาทสี่รอยข้างเหนือจึงมีศาลา
สำหรับพักอยู่ศาลาหนึ่ง มีไม้กวาดหลายสิบอัน สำหรับกวาดรอย
พระบาท แลชั้นบนนั้นปลูกต้นลั่นทมไว้ตามมุม ๆ หลายต้น[๑] เขา

---

(๑) *ที่พระนครหลวงนี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระปลัด (ปลื้ม) วัดจักรวรรดิราชาวาสศรัทธาทำการปฏิสังขรณ์ใหญ่โต แล้วเชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปทอดพระเนตร์อีกครั้งหนึ่ง ทรงช่วยปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์หนึ่ง พระปลัดปลื้มนั้นได้โปรดให้เป็นพระครูวิหารกิจจานุการ*

ปลูกพลับพลาไว้รับแต่เราไม่ได้นั่ง ดูทั่วแล้วกลับมาพลับพลา มีลม
หนาวมาสองคืน ที่ยางปอินเมื่อคืนนี้หนาวมาก แต่เธอมอเมเตอ
ของเราอยู่ห้องล่างยังลม มี ๘๒ ดีกรี แต่ที่จริงนั้นเราขึ้นไปอยู่ชั้นบน
ที่ถูกลม คงจะถึง ๗๗—๗๘ ดีกรีเปนแน่ กลางคืนวันนี้ ๗๖ ดีกรี
แจกเสื้อกรมการที่ทำงาร แลกินเข้าบนพลับพลา เตเลคราฟมาถึง
ไม่ทัน นอนเสียแต่หัวค่ำ เตเลคราฟมา ๒ ยาม

วันพุธเดือนสิบสองขึ้นห้าค่ำ ตื่นนอนเช้ารับเตเลคราฟ แล้วลง
เรือแหวด ๔ แจวล่องลงไปใต้น้ำเข้าตามลำราง ไปวัดเทพจันทร์ซึ่งได้
ออกชื่อมาแต่เดิม อยู่มุขข้างใต้พระนครหลวงไม่ห่างกัน ฟากข้าง
หนึ่งเปนกุฎีแลโขสถ์ ฟากข้างขวามือเข้าไปเปนเนินอยู่หน่อยหนึ่ง เปน
ที่ไว้แผ่นศิลา ซึ่งมีเรื่องราวเล่ามาว่าพระจันทร์ลอยน้ำมาถึงหน้าวัด
คนลงไปฉุดเท่าใดก็ไม่ขึ้น พระสงฆ์ซึ่งเปนสมภารเปนผู้มีวิชา เอาสาย
สิญจน์สามเส้นลงไปฉุดขึ้นมาไว้ เปนแผ่นศิลาอยู่จนบัดนี้ แลในที่นี้
เห็นจะเปนที่ของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง พร้อม ๆ กันกับพระนครหลวง
บนหลังโคกมีมณฑปกว้าง ๔ วา ๔ เหลี่ยม มีประตูช่องเดียวเหลือ
แต่ผนัง รอบนอกมีกำแพงแก้วรอบห่างมณฑปอย่ ๖ ศอก ตัวแผ่น
ศิลาที่ว่าเปนพระจันทร์นั้นเปนศิลาแดงหยาบ ๆ คล้ายศิลาราชบุรี รูปร่าง
เหมือนโม่โรงสีไฟ กลมวัดผ่าศูนย์กลางได้ ๔ ศอกคืบ ๒ นิ้ว หนา ๖ นิ้ว
พิงอยู่กับกองอิฐ ที่หน้าแผ่นศิลานั้นสกัดเราะเปนพระเจดีย์ ๒ องค์ พระ
พุทธรูป ๓ พระเจดีย์องค์ ๑ คงเปนรอยสกัดอยู่ตามเดิม แต่พระพุทธรูป
สามองค์กับพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งนั้น เห็นจะมีผู้เอาปูนช่วยบนพอก ให้นูน

เด่นออกมากว่าหน้าศิลา ยิดทองทั้ง ๕ ใต้นั้นลงมามีลายเปนรอยสลักลาย ในกลางลายมีรูปต่าง ๆ ที่เห็นชัดนั้นเปนปลาสองตัว เหมือนดังเครื่องหมายในราศีมีน จะว่าเปนลายพระพุทธบาทก็ไม่ได้ ด้วยต่อลายนั้นลงมาข้างล่าง มีศิลารอยสลักเปนลวดโค้งเหมือนหนึ่งรอยตีนพระยาท แต่ลายเหล่านี้ไม่เต็มทั้งหน้าศิลามีอยู่บ้างเล็กน้อยลย ๆ เลือน ๆ ดูแล้ว กลับมาเรือ(๑) เขียนเตเลคราฟตอย สองโมงสามส่วน ออกเรือจากพระนครหลวง ไปด้วยเรือโยตเหลืองเรือปานมารุตลากเลียวเข้าคลองบางพระครูมาตามลำน้ำ สองข้างเปนท้องทุ่ง มีบ้านเรือนมุงแฝกอยู่ในน้ำบ้างแห่งละ ๕–๖ เรือน มีวัดบ้าง เวลา ๔ โมง ๒๕ ถึงทเลมหาราชขึ้นเปนทางสามแยก มาทางกลางยางนางร้าก็มาร่วมที่นั้น ที่ทเลมหาราชนั้นเปนทุ่งกว้างใหญ่เหมือนลานเท เลียวข้างขวามือมามีบ้านเรือนมากหลายสิบหลังเรือน มีวัดใหญ่ เรือโยตเหลืองหางเสือหักรออยู่สักครู่หนึ่งจึงได้ไป เวลา ๕ โมง ๑๕ มินิตถึงบ้านเจ้าปลูก มีที่ร้างอยู่ริมทุ่งข้างซ้ายมือ ราษฎรว่าเปนวัดปราสาท แต่ในพระยาทรับสั่งว่ามิใช่วัดเปนปราสาทที่ประทับสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำหรับระยะทางเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นร้อนของสมเด็จพระนารายณ์ มาเมืองลพบุรี เปนปราสาทจตุรมุขมาตามลำน้ำ

---

(๑) *ศิลาพระจันทร์ลอย เดี๋ยวนี้พระครูปลื้มทำวิหารตั้งไว้ที่ยนโคกตำหนักพระนครหลวง*

พระราชนิพนธ์

◎ วัดวังครั้งโน้นค่ เปลี่ยนกัน
ข
เพราะยมีสำคัญ เหมาะหมั้น
เหมือนสงฆ์ผลัดผ้าพลัน เปนคฤ หัสถ์นา
อยู่วัดสำรวมครั้น ศึกขึ้นยั้นกำแพง ฯ

มาอีก ๑๐ มีนิดถึงบ้านพิตเพียนมีบ้านเรือนมาทั้งสองฝั่งน้ำ เรือนฝา กระดานก็มี ในแถบนี้ราษฎรอาศรัยทำนาแลทำปลามีผลประโยชน์ สร้างวัดก็ใหญ่ ผู้พายมีมาก ต่อขึ้นมาก็มีบ้านราย ๆ มีต้นกล้วย มะม่วงชมชื่น มีลอยลักปลาตลอดทาง แม่น้ำแคบกว่าคลองบางกอกน้อย คดไปคดมาจนถึงเปนฮอสชูเรือไฟเลี้ยวยากนัก ถ้าไปสองคุ้งสามคุ้งแล้วจะตัดมาคุ้งหลังได้เร็ว เมื่อมาคราวก่อนมาด้วยเรือแจวบ้กองช้างทุกลำ เรือเดิรเลี้ยวไปเลยวมาเห็นกระบวรตลอดงามนักเหมือนดังฉากเขียน อนึ่งท่านเล็ก[๑] แจ้งความว่าชาวเมืองลพบุรีชอบทอดผ้าข้ามาก ถือกันเปนการบุญแลการสนุกอย่างยิ่ง เมื่อมากลางทางวันนี้ก็พบ ๒–๓ แห่ง แต่ที่แห่งหนึ่งนั้นทำเปนเรือนเล็ก ๆ ตั้งในกลางเรือมีช่อฟ้าใบระกาดาดสีมีเรือแห่ด้วยสัก ๒–๓ ลำ คนแห่นั้นแต่งตัวทั้งหญิงชาย มาตามระยะทางไม่มีสิ่งใดประหลาด มีแต่วัดข้างบ้านข้างเปนระยะกันมา เมื่อเกือบจะถึงเมืองลพบุรี แม่น้ำกว้างขึ้นสักหน่อยหนึ่ง แลเห็นพระเจดีย์แลหลังคาวัดมณีชลขันธ์

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ย่าย ๒ โมงเศษ ๓ ส่วนถึงตะพานฉนวนนารายณ์ราชวัง คิดเวลาดูมาตั้งแต่พระนครหลวงอยู่ใน ๖ ชั่วโมงเต็ม ๆ พระยาจ่าแสนพระยาสุจริตรักษา พระพิเรนทรเทพ พระพหล(๑) มาคอยรับอยู่ที่ตะพานน้ำขึ้นจากเรือในทันใดนั้น มาด้วยเสลี่ยง เข้าประตูเมืองด้านตวันออกมาตามริมกำแพงเลี้ยวเข้าประตูด้านเหนือเข้าในวังตรงไปที่พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาทซึ่งเปนที่เสด็จออก ถวายเครื่องสการสังเวยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แล้วออกไปดูพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ แลสวนหน้าหลังตลอดแล้วกลับขึ้นพระที่นั่งพิมานมงกุฎ

เวลาย่าย ๓ โมงกินเข้ากลางวันแล้วสมเด็จกรมพระเสด็จมานั่งพูดอยู่กับท่านหน่อยหนึ่ง เวลาเย็นเกือบ ๕ โมงออกทางประตูหน้าพระ

---

(๑) *พระยาจ่าแสนบดี (ชลิบ) พระยาสุจริตรักษา (อ่วม) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ต่อมาไปเปนผู้ว่าราชการเมืองตาก เมื่อชราได้เลื่อนเปนพระยาวิเศษสัจจธาดา ผู้กำกับถือน้ำ พระพิเรนทรเทพ (เวก ยมาภัย) ต่อมาได้เลื่อนเปนพระยามหามนตรี แล้วเปนพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระพหลพลพยุหเสนา (กลาง) เปนพี่พระยาสุจริตรักษา ต่อมาได้เปนพระยาพิสุทธิธรรมธาดา ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี ภายหลังเปนพระยาวชิรสัตยารักษ์*

ที่นั่งสุทธาสวรรค์ไปดูตึกพระเจ้าเหา(๑)แลสิบสองพระคลัง แล้วออกประตูพระราชวังไปวัดมหาธาตุ หรือที่คำรายฎรเรียกว่าวัดหน้าพระธาตุเที่ยวดูอยู่จนเวลาค่ำ หมายว่าจะไปเทวสถานด้วยแต่เวลาไม่พอ ต้องกลับเข้ามาในวัง

แต่ที่ซึ่งไปดูวันนี้นั้นจะว่าให้ละเอียดในวันนี้ยังไม่ได้ของดไว้ก่อนด้วยจะต้องตรวจให้มากขึ้นอีกสักหน่อยหนึ่ง เหมือนดังวัดมหาธาตุใหญ่โตเหลือที่จะดู ไปวันนี้ได้แต่ส่วนเดียว จะมีสิ่งใดแปลกประหลาดบ้างก็ไม่ทราบ พระพิเรนทรเทพรับไว้ว่าจะทำแผนที่ลงไปให้ดูที่กรุงเทพ ฯ แต่เมืองลพบุรีในเวลาประจุบันนี้ ดูเปนเมืองกันดารไม่น่าทจะตั้งเปนพระนครใหญ่เลย ด้วยในเวลาระดูแล้งน้ำในลำน้ำก็มีเรือเดิรได้อยู่ตั้งแต่เดือน ๗ ถึงเดือนอ้าย ตั้งแต่เดือนยี่ไปถึงเดือน ๖ น้ำในแม่น้ำมีอยู่แต่ที่หน้าวัง แลใต้วังลงไปอีกประมาณ ๓๐ เส้น ก็แห้งเปนหาดเต็มไปทั้งแม่น้ำ ข้างเหนือขึ้นไปก็ไม่มีน้ำ ถ้าเปนดังนี้มาแต่ครั้งก่อนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชขึ้นไป หรือในครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้นก็ดี ข้าราชการไพร่พลก็ขึ้นมาอยู่มาก ๆ จะต้อง

---

(๑) *คำว่า เหา ในที่นี้สันนิฐานว่าเปนคำภาษา เขมร แปลว่า "เรียก" หมายความว่าเปนที่รับสั่งให้หาเข้ามาเฝ้า หรือเข้ามาประชุม นึกสงสัยต่อไปว่าจะมีศาลาพระเจ้าเหาหรืออย่างไรทำนองเดียวกันมาแต่โบราณแล้ว เปนแต่เอาชื่อเดิมมาเรียก มิใช่คิดขนานใหม่สำหรับตึกซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างที่ในพระราชวังเมืองลพบุรี*

อดอยากขัดสน ราชการเล่าก็ต้องยังคับขัญชาไปแต่กรุง ฯ ลพบุรี
เรือซึ่งจะเดิรหนังสือไปมาก็ไม่มีทางแม่น้ำ ถ้ามีเตเลคราฟเหมือน
เดียวนี้เห็นจะอยู่ได้ แต่ครั้งนั้นท่านจะทำกันอย่างไร ทุกวันนี้เวลา
หน้าแล้งกรมการที่เดิรหนังสือราชการ ต้องเดิรไปลงทเลมหาราช ตั้ง
แต่นั้นจึงลงเรือต่อไปกรุงเทพ ฯ ส่วนรายฎรซึ่งบันทุกสินค้าไป เขา
ไปลงบ้านแย้งแขวงเมืองพรหมบุริเปนทางเกวียน ถ้าระดูแล้งน้ำแห้ง
อยู่ดังนี้แล้วเห็นเปนที่ลำยากที่สุด สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้น
มาอยู่ที่เมืองลพบุรีบหนึ่งถึง ๗ เดือน คือเหมันตระดูแลคิมหันตระดู
วัสสันตระดู ๔ เดือนเท่านั้นจึงเสด็จลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา เมื่อพิเคราะห์
ดูก็เห็นว่าแต่ก่อนน้ำเห็นจะไม่แห้งขาดแม่น้ำเหมือนเดียวนี้ ด้วยลำ
แม่น้ำดังนี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปได้จริง ๆ มีตัวอย่าง ว่าแต่ที่ได้เห็น
เหมือนดังแต่ก่อน แม่น้ำหน้าเมืองพิจิตรทลกระหม่อมเสด็จขึ้นไปเมื่อ
ปีขาลอัฐศก ศักราช ๑๒๒๘ คิดมาจนถึงบัดนี้ได้ ๑๒ ปีแล้ว ครั้งนั้น
ท่านเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ขาขึ้นไปทางแม่น้ำหน้าเมือง
พิจิตร ถึงเรือต้องติดขัดขวางขึ้นไปยากก็จริง แต่ยังขึ้นไปได้ถึง
เมืองพิษณุโลก ขากลับกลับทางคลองเรียง ก็แต่ในคำที่เรียกว่า
คลองข้างหนึ่งแม่น้ำข้างหนึ่ง ในเวลาที่เสด็จขึ้นไปนั้น คลองเรียงกว้าง
กว่าแม่น้ำเมืองพิจิตรมากอยู่แล้ว แต่บัดนี้เขายังว่าแม่น้ำเมืองพิจิตร
เล็กแคบลงมาก แต่เพียงเรือย่อม ๆ อย่างเทวาสุรารามหรือสยามอร-
สุมพลก็เห็นจะไปยากลำยาก เรืออรรคราชเปนไปไม่ได้เปนแท้ แต่
คลองเรียงนั้นกว้างใหญ่ขึ้นกว่าแต่ก่อน คำที่ว่านี้ก็เปนแน่แต่ไม่ได้เห็น
ด้วยตา ถ้าเราได้ไปเองจะได้ปรุฟชัดขึ้น ถึงดังนั้นยังมีพยานอีก

อย่างหนึ่ง ในจดหมายเหตุราชพงศาวดารจดไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรค์มหาปราสาท เมื่อณวันพฤหัสบดีเดือนห้าแรมสามค่ำปีจอจัตวาศกศักราช ๑๐๔๔ พระเพทราชาขึ้นเสวยราชย์(๑) ทำการราชาภิเษกสังเขปแล้ว กำหนดให้ท้าวพระยามุขมนตรีตระเตรียมกระบวรแห่พระบรมศพกลับลงไปกรุง ฯ ถ้าจะว่าโดยอย่างช้าก็คงจะกลับในเดือน ๖ ซ้ำให้เทครัวอพยพสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชารายฎรลงไปเสียด้วย จะเปนด้วยเห็นว่าถ้าทิ้งไว้ก็จะมั่วสุมกันทำอันตรายใหญ่โตขึ้นในแผ่นดินเพราะต่างคนต่างถือเปนพวกเปนเหล่ากันอยู่ ครั้งนั้นก็ว่าให้ต้อนไปทางบกบ้างทางเรือบ้าง ถ้าจะไปทางเรือไม่ได้ในเวลาระดแล้ง ก็คงจะให้ต้อนไปแต่ทางบกทางเดียว หรือถ้าจะรออยู่จนระดูน้ำก็จะต้อนไปทางบกไม่ได้ ต้องไปแต่ทางเรือทางเดียว อนึ่งเมื่อหลวงสรศักดิ์ไปลวงเชิญเสด็จเจ้าฟ้าอภัยทศขึ้นมาจากกรุง ฯ เจ้าฟ้าอภัยทศก็มาถึงเมืองลพบุรีนี้ ในวันซึ่งสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตนั้นเองเปนแต่ช้าชั่วโมงลงไป ในจดหมายก็ว่าเสด็จมาด้วยเรือพระที่นั่ง พอจอดที่ชานน้ำประจำท่า หลวงสรศักดิ์ก็ใช้คนไปคุมพระองค์ มีความชัดอยู่ดังนี้ เห็นว่าน้ำในแม่น้ำเมืองลพบุรีแต่ก่อนนี้ ถึงเปนระดูแล้งก็จะไม่แห้งขาดที่เดียวเหมือนอย่างทุกวันนี้ เปนแต่จะน้อยลงเรือเดินไปมายาก ที่ตั้งกำแพงเมืองลพบุรีนี้เปนที่ดอนสูงเนื่องติดมาแต่ป่าพระพุทธบาท เปนที่สูงกว่าแห่งอื่นในลำ

---

(๑) *ปีสมเด็จพระนารายณ์ ฯ สวรรคต สอบภายหลังมาได้ความตามจดหมายเหตุของฝรั่งว่า สวรรคตเมื่อวันอาทิตย์ เดือนแปดขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๐๕๐ (๒๒๓๑)*

แม่น้ำนี้ถึงที่ตรงกันข้ามฝั่งก็เตี้ย น้ำท่วมเปนที่ทำไร่นาทั่วไปทั้งเมือง สินค้าสิ่งไรนอกจากเข้าก็ไม่มีเปนของมากของใหญ่ มีแต่บ้านซึ่งพวกลาวบ้านดอนปลูกถึงระดูน้ำเก็บลงมาขาย ลูกค้าซื้อมารับบ่อยละมาก ๆ นอกนั้นมีแต่สินค้าของป่าคือหนังกระบือเขากระบือเปนต้น ก็ไม่มาก สินค้าเหล่านี้มักจะลงทางท่าบ้านแบ้งเมืองพรหมมาก ปลาที่ในเมืองบริบูรณ์ทุกอย่างเหมือนอย่างกรุงเก่า แต่ท้องพรหมาสตรซึ่งเปนที่ทุ่งใหญ่เกือบจะเหมือนกับลาดชะโด น่าที่จะมีปลามากแต่ไม่ได้ทำปลาได้เลยในท้องพรหมาสตรเพราะพื้นดินเปนที่ราบ เวลาน้ำแห้งน้ำก็ไหลบ่าเทลงแม่น้ำหมด ไม่ขังอยู่ได้เปนหัวงเปนตอนเหมือนลาดชะโดปลาจึงไม่มีตำบลซึ่งทำปลามากในเมืองลพบุรีนั้นเขาว่าที่บางลี่บางขาม น้ำขังเปนหัวงเปนตอนไปเหมือนอย่างลาดชะโด ปลาแห้งปลาย่างออกจากเมืองนี้บ่อยละมาก ๆ แต่ปลาสลิดไม่ใคร่จะมี ของขายในท้องตลาดซึ่งเปนฝีมือสำหรับเมืองก็มีของฝีมือลาว คือแอบลาวย่ามละว้าผ้าเช็ดหน้าผ้าซิ่นสมุกไม้ต่าง ๆ พวกลาวบ้านดอนทำลงมาขายด้วยลาวในเมืองนี้มีมาก นอกจากสิ่งของเหล่านี้แล้วไม่เห็นมีของสิ่งใดเปนของเกิดในเมือง มีแต่ของกรุงเทพ ฯ ขึ้นมาขายทั้งสิ้น อนึ่งศิลาเผาปูนที่ไปใช้กินกับหมากที่กรุงเทพ ฯ บันทุกลงไปจากที่นี่มาก คนพากันไปต่อยที่เขาสังกะพ้านหลังเขาสมอคอน ข้างตวันตกเฉียงเหนือของนารายณ์ราชวัง สินค้าอีกอย่างหนึ่งก็คือดินสอพองมีที่เกิดหลายแห่ง คือท่ากะยางคลองขางบี่ศิลาสองก้อน แลที่อื่น ๆ ทางที่มีดินสอพอง แต่ยังไม่สู้ดี ต้องขุดลงไปยิก ๒–๓ ศอก จนลึกได้ ๔–๕ ศอกแล้วขุดรุ้งไปตามสาย ได้ดินขาวขึ้นมาขั้นเปนก้อนขายตามเล็กตามใหญ่ ร้อยละเพื่องบ้างเพื่องสอง

ไพบ้างสลึงบ้างสลึงสองไพบ้าง แต่เวลาเราขึ้นมานี้จะกำหนดราคาเอาเปนแน่ไม่ได้ ดินสอพองกับปูนสองอย่างนี้เมื่อดิบทิ้งไว้แล้ว ดูเหมือนหนึ่งว่าจะใช้ไม่หมดเลย แต่ที่จริงก็ใช้หมดทุกปี เพราะเราไม่ใคร่จะได้สังเกตในปูนแลดินสอพอง จึงเห็นว่าจะมากเหลือใช้ ที่จริงนั้นใช้อยู่เสมอเปนนิจทั่วกัน เขาจึงว่าอาภัพลับเหมือนปูน มีโคลงว่าไว้บทหนึ่ง

(โคลงสุภาสิตกรมสมเด็จพระเดชาดิศร บท ๓๙๙)

◎ อา สาสุดสิ้นเรี่ยว แรงกาย
ภัพ แลผลพังหาย โหดเข้า
เหมือน เพลิงตกสินธุสาย สญดับ ไปนา
ปูน ต่อขาดขอดเต้า จึงรู้คุณปูน ฯ

วันพฤหัสเดือนสิบสองขึ้นหกค่ำเช้าโมงเศษรับเตเลคราฟพระยาราชรองเมือง(๑) เรื่องฝรั่งวิวาทกัน พอสองโมงขึ้นเสลี่ยงไปออกประตูวังด้านเหนือ ไปทางหน้าวัดเสาธงทองไปดูตึกวิชาเยนทร์ทั้งสามส่วนซึ่งได้ส่งให้มิสเตอร์แกรซี่(๒) ทำแผนที่มาดู แลอธิบายต่อที่หลัง แต่ตึกยังดิบตึกคชสารตึกสี่เหลี่ยมตึกยายขุ ซึ่งได้เคยเห็นแต่เล็ก ๆ เมื่อได้ตามเสด็จ

---

(๑) *พระยาราชรองเมือง (เนียม) เปนผู้บังคับการกองตระเวนในกรุงเทพ ฯ*

(๒) *มิสเตอรแกรซีเปนผู้รับเหมาทำการก่อสร้าง ได้สร้างตำหนักวังบูรพาภิรมย์ แล้วขึ้นไปรับสร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปอิน*

ทูลกระหม่อมขึ้นมา จำไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหนถามผู้ใดก็ไม่ได้ความ ที่หลัง
ให้พระพิเรนทร์สิบ จึงได้ความว่าตึกบิจุตึกคชสาร เปนกุฎิวัดเสาธงทอง
ทั้งสองหลัง แต่ตึกสี่เหลี่ยมกับตึกยายจุนั้นหาไม่พบ[๑] ตึกยายจุ
นั้นทูลกระหม่อมรับสั่งเล่าว่าชาวเมืองนี้เขาเล่าว่า ถ้าใครไปมองดูแล้ว
หัวร่อไม่หยุดไม่ได้กลับมาเล่าให้ใครฟังได้ จะเปนอย่างไรในนั้นก็
ไม่ทราบ เมื่อคราวก่อนที่เสด็จมาพอรับสั่งขึ้นดังนี้ ก็มีเข้านายเล็ก ๆ
พวกเรารับอาสาจะดูมาก แต่ดูเหมือนว่าที่ตึกนั้นพื้นชั้นล่างไม่มีหน้าต่าง
ช่องหน้าต่างสูงอยู่ข้างบนขึ้นไปดูไม่ได้ คเณดูตึกนั้นจะไม่ใหญ่กว่า
ตึกสองชั้นในหมู่บ้านวิชาเยนทร์ แต่จะชี้ทิศชี้ทางว่าอยู่แห่งใดชี้ไม่ได้

---

(๑) ชื่อตึกสองหลังนี้ สันนิฐานกันต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าตึกบิจุ เห็นจะมาแต่คำภาษาฝรั่งเศสว่า บิจู แปลว่า "เล็ก" ตึกคชสารนั้นมาจากคำว่าโครระส่าน ซึ่งไทยเราเรียกประเทศเปอร์เซียในสมัยนั้น เห็นจะสร้างขึ้นรับราชทูตโครระส่าน ซึ่งเข้ามาเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ตึกสี่เหลี่ยมกับตึกยายจุนั้นเดี๋ยวนี้ก็ยังหาไม่พบ ไปพบตึกอีกแห่งหนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ชาวเมืองเรียกว่าตึกสำปาหล่อ เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นเปนเชิงหอระฆัง สันนิฐานว่าเปนวัดฝรั่ง ต่อมาได้ความในหนังสือที่ฝรั่งแต่งว่าเปนวัดของพวกเยสุอิด ชื่อวัดสันเปาโล

ด้วยยังเด็กเหลวไป ติกวิชาเยนทร์ที่มาดูคราวก่อน ๆ ถางไว้น้อยกว่านี้ คราวนี้เปนถางมากก็จริง แต่เห็นจะไม่หมดหมู่บ้านฝรั่ง คงจะยังมีต่อไปอีก ด้วยแต่ส่วนติกที่มีชื่อ คือติกสี่เหลี่ยมติกเวียนแลติกขี้จุ ก็ยังหาไม่พบ ในพงศาวดารยังว่าไว้ต่อไปว่า แลติกฝรั่งอื่นทั้งหลายเปนอันมาก เห็นว่าคงยังจะมีอยู่อีกแต่ยังจะค้นไม่พบ ดูติกวิชาเยนทร์แล้วออกทางหลังบ้าน เดิรลงไปทางตลาดข้างริมน้ำ มีร้านอยู่หลายร้านขายของสดของแห้ง ย่ามผ้าซิ่นอื่น ๆ บ้างเล็กน้อย เห็นคนเสื้อแดง (๑) เข้าไปอยู่ในโรงโปเปนอันมาก

กลับมาจากนั้นเดิรล่วงพ้นทางซึ่งเลี้ยวมาแต่หลังบ้าน วิชาเยนทร์ไปหน่อยหนึ่งถึงศรนารายณ์ ได้เข้าไปดูในโรงฝาก่ออิฐ หลังคาทำจากยังเงาไว้ ในนั้นเปนหลุมลึกลงไปประมาณ ๓ ศอก ศิลาที่ว่าเปนศรนารายณ์ เมื่อกวาดมูลดินที่ตรงหน้าศิลานั้นออก เอามือคลำดูเห็นเหมือนหนึ่งลูกบ่นผึ่งดินอยู่ครึ่งลูก ถ้าจะวัดกว้างตามศูนย์กลางของเสาศิลากลมนั้นได้ ๘ นว สมเด็จกรมพระแลกรมการแจ้งความว่าเสานี้แต่ก่อนสูง ลึกต่ำกว่าดินลงไปประมาณศอกเดียว ว่าเสานั้นจับคลอนได้น้อย ๆ แต่ดูเหมือนเสานั้นจะยาวย่นลงไปในดินลึกมาก ซึ่งสั้นลงไปในดินมากดังนี้ เพราะคนทั้งปวงพากันนับถือว่าขลังเปนเครื่องรางต่างคนต่างต่อยไปคนละเล็กละน้อยเสมอไป จึงได้หมดลงไปทุกที

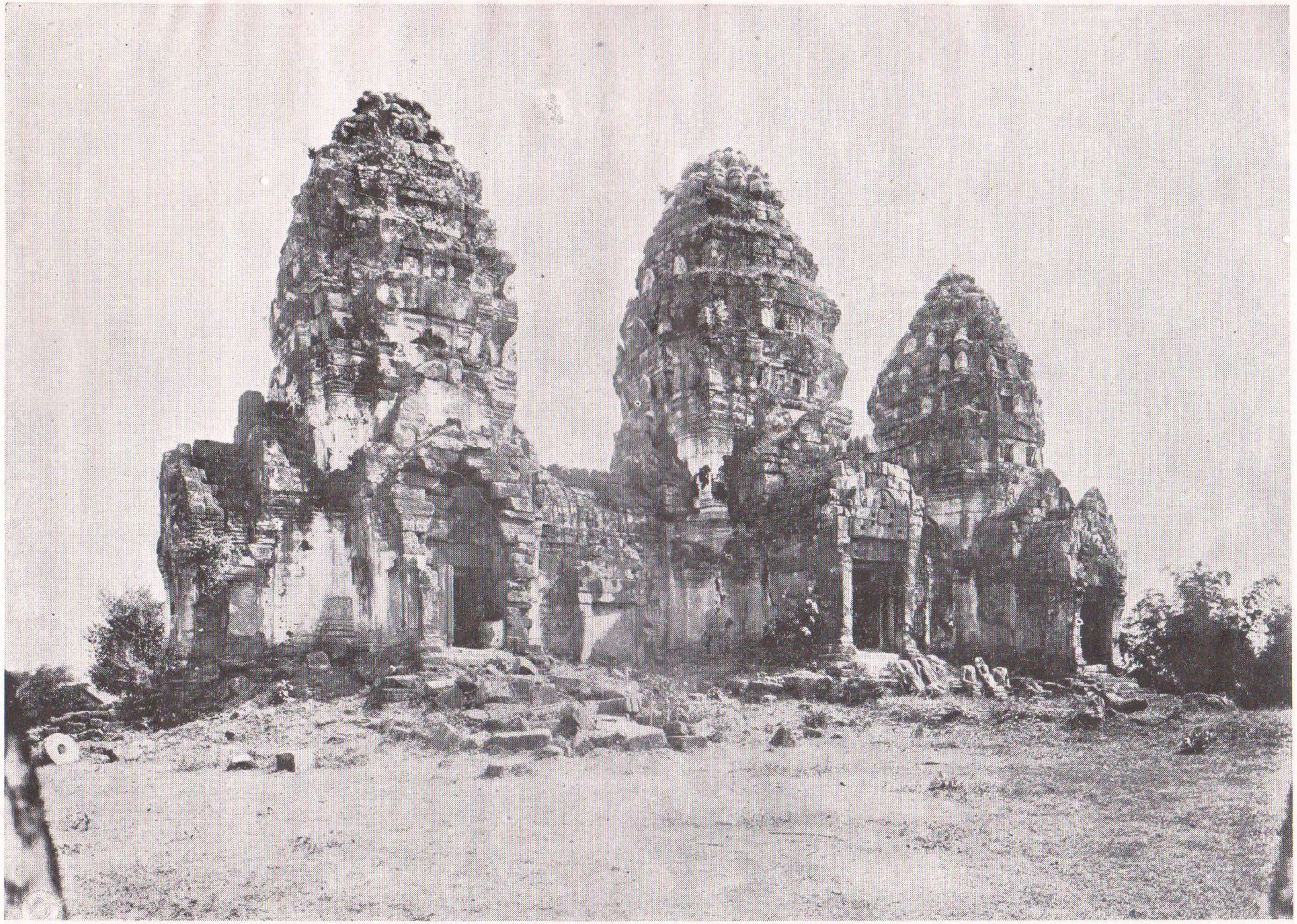
(๑) *จะเปนฝีพายหรือคนจำพวกไหนสงสัยอยู่*

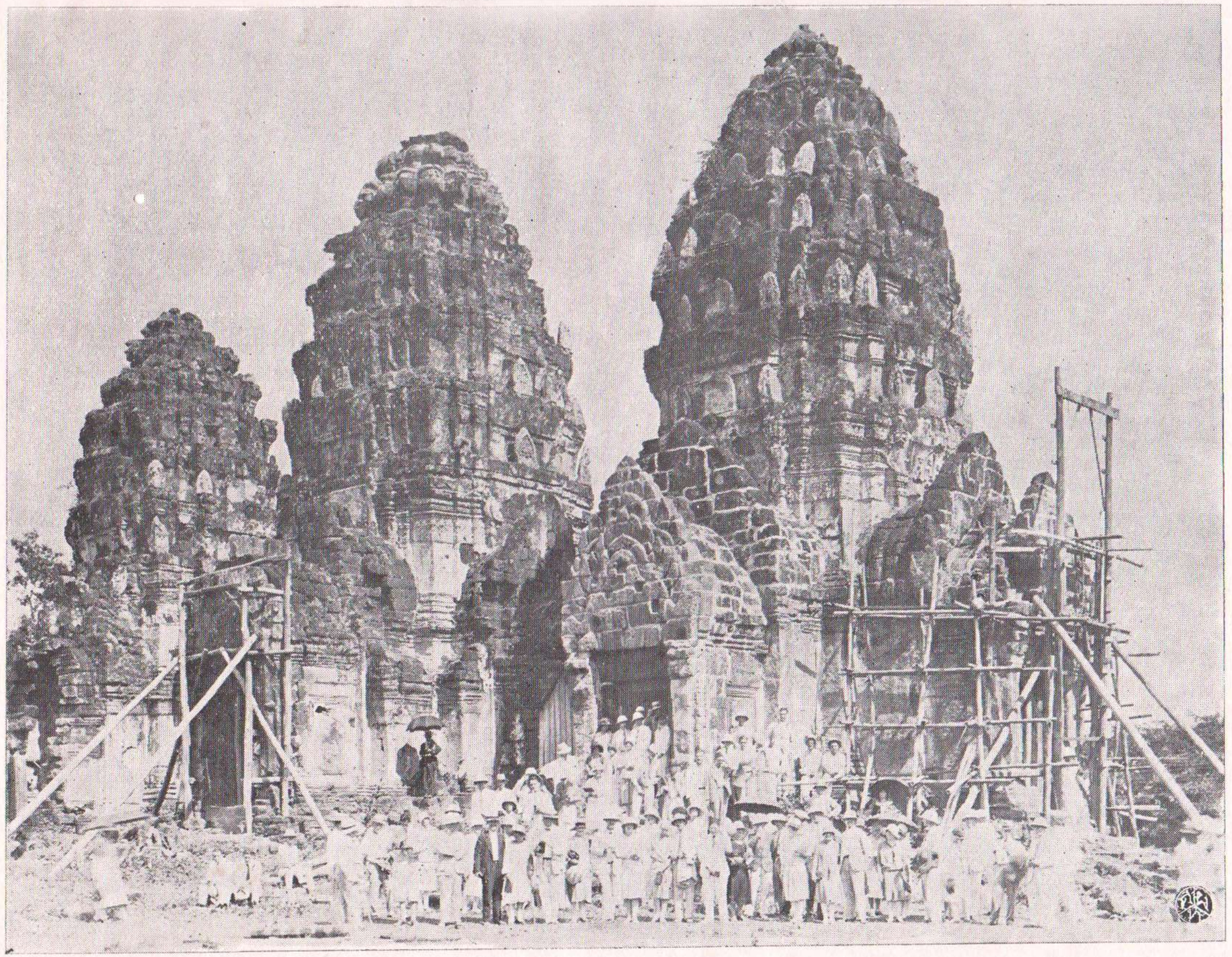
รูปถ่ายพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีแต่ก่อนมา

รูปถ่ายพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรี
เมื่อราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือจัดการแผ้วถางและขุดดินที่กลบ

รูปปรางค์สามยอดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีทางด้านตวันตก เมื่อก่อนราชบัณฑิตยสภาได้ลงมือซ่อมแซม

รูปปรางค์สามยอดเมืองลพบุรี กำลังราชบัณฑิตยสภาปฏิสังขรณ
พวกชาวต่างประเทศพากันขึ้นไปดู เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

ออกจากศรนารายณ์ เดิรเลียบขึ้นไปเลี้ยวทางหน้าบ้านวิชาเยนทร์ กับวัดเสาธงทองต่อกัน ไปพระปรางค์สามยอด ที่พระปรางค์สามยอดนั้นอยู่บนเนินสูงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง รูปร่างพระปรางค์นั้นก็เหมือนพระปรางค์ตามธรรมเนียมอย่างอ้วน ๆ เช่นมีในกรุงเก่าโดยมาก สร้างเรียงกันเปนสามองค์ องค์กลางสูง องค์หน้าองค์หลังย่อมลงมาหน่อยหนึ่ง ชักหลังคาถึงกันทั้งสามองค์ฐานเปนฐานเดียว ก่อรวบข้างในเดิรตลอดได้ถึงกันทั้งสาม ตัวพระปรางค์นั้นก่อด้วยแลงมาก เช็ดหน้าประตูแลกลีบขนุนภาพทั้งปวงใช้ศิลาอย่างศิลาราชบุรี ศิลาเขาสรรพนิมิต(๑) เปนอันมาก ข้างในพระปรางค์นั้นยกแท่นริมผนังรอบไปตลอดทั้งหลังคาที่ต่อกันตั้งพระพุทธรูปต่าง ๆ มีพระนาคปรกมากกว่าอย่างอื่น ๆ เปนพระพุทธรูปศิลา ตรงปรางค์ใหญ่กลางออกไปสองข้าง มีวิหารย่อม ๆ หันหลังเข้าทางปรางค์สามยอดหน้าออกข้างนอกข้างละหลัง ตั้งพระพุทธรูปต่าง ๆ แต่ชำรุดหักพังเสียเปนอันมาก เหลืออยู่แต่ผนังทั้งสองวิหาร

ออกจากพระปรางค์สามยอดเดิรไปสักสองเส้นสามเส้น ถึงศาลพระกาฬ ที่หน้าศาลนั้นมีต้นไทรย้อยรากงอกถึงดินเปนหลายรากร่มชิดดี

---

(๑) *เขานี้ราษฎรเรียกกันเปนสามัญว่า เขาสับพลึง ชื่อว่าสรรพนิมิตร ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขนาน*

เขาทำแคร่ไว้สำหรับนั่งพัก(๑) ต้นไทรนี้เหมือนกับที่ยาแรกบ่วใกล้เมือง กาลกัตตา แต่ที่ยาแรกบ่วใหญ่กว่านี้ เปนที่สำหรับไวซรอยแลพวกพ้องไปนั่งเล่น เมื่อเราไปย่กับลอดเมโย(๒) ก็ได้ไปนั่งเล่นในที่นั้น ที่ศาลพระกาฬนั้นเปนเนินสูงขึ้นไปมาก มิบันไดอิฐหลายสิบคั่น ข้างบนเปนศาลหรือจะว่าวิหารสามห้อง เห็นจะเปนช่อฟ้าใบระกา แต่บัดนี้เหลืออยู่เพียงผนัง ที่แท่นมีรูปพระนารายณ์สูงประมาณ ๔ ศอก เปนเทวรูปโบราณทำด้วยศิลา ยังมีเทวรูปเล็ก ๆ เปนพระอิศวรกับพระอุมาอีก ๒ รูป ออกทางหลังศาล มีบันไดขึ้นไปบนเนินสูงอีกชั้นหนึ่ง มีห้อ

---

(๑) *มีคำเล่ากันมาแต่โบราณว่า ที่เมืองลพบุรียังมีฝูงลิงเชื้อสายหนุมานอยู่อาศรัย ถ้าราษฎรทำเรือนหลังคามุงกระเบื้องลิงก็มักมารื้อหลังคาเสีย แต่ผู้ที่ไปเที่ยวเตร่แต่ก่อนไม่เห็นฝูงลิงก็สันนิฐานว่าเปนนิทาน ถึงเมื่อเวลาเสด็จประพาสเที่ยวที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ก็ไม่ปรากฏว่ามีฝูงลิงอยู่ในเมืองลพบุรี ครั้นล่วงมาอีกช้านานจนเมื่อตั้งโรงทหารบกที่ใกล้ศาลพระกาฬ ได้ยินว่ามีลิงพลัดเข้ามาครั้วหนึ่ง พวกทหารให้เข้ากิน แต่นั้นก็มีพวกลิงเข้ามาอาศรัยอยู่ที่ต้นไทรศาลพระกาฬจนทุกวันนี้มีเปนฝูงใหญ่ คนก็ชอบไปดูไปเลี้ยงจนลิงเลยคุ้น ถึงเข้ารับหรือเข้าแย่งกล้วยอ้อยในมือคน เขาเล่าว่าบางทีลิงฝูงนี้พากันขึ้นรถไฟซึ่งบันทุกของขึ้นไปเที่ยวจนโคกกะเทียมหรือเหนือกว่านั้น แล้วอาศรัยรถไฟกลับลงมาเมืองลพบุรได้ แต่ข้อนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่ได้เห็นแก่ตา*

(๒) *คราวเสด็จประพาสอินเดีย เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔*

เล็กอิกหอหนึ่ง มีแผ่นศิลาเปนรูปนารายณ์ทรงครุฑ แผ่นหนึ่งมีรูปนารายณ์ประทมสินธุ์ แผ่นหนึ่งวางเปะปะไม่ได้ตั้งเปนที่

กลับลงจากศาลพระกาฬเดรมาตามทางเดิม เลี้ยวไปข้างซ้ายมือดูเทวสถาน ที่เทวสถานนั้นก็ก่อเปนปรางค์อยู่สามยอดเหมือนกัน แต่ไม่ได้ชักถึงกัน พื้นต่อแต่ช่องประตูก่ออุดเสียสามด้าน เขียดไว้ด้านเดียว ในพระปรางค์องค์กลางตามผนังข้างในก่อชักอิฐเปนคูหา ผนังไม่ได้ถือปูนก่ออิฐ แล้วขัดเรียบเหมือนกระเบื้องหน้าวัวไม่เห็นปูน ตั้งแต่ใต้เพดานจนถึงพื้น ขนเพดานขึ้นไปก่อตามธรรมเนียม เพดานนั้นยังเหลืออยู่บ้าง ใช้พื้นทาสีดาวจำหลักลายยีดทอง ที่ในกลางปรางค์มีถนนก่ออิฐขึ้นไปสูงประมาณศอกหนึ่ง ศิลารางโม่วางอยู่ครึ่งแท่งเปนของหักกลาง อิกแผ่นหนึ่งนั้นไปทิ้งอยู่ที่ประตูทางที่จะเข้าไปในปรางค์ เห็นจะเปนพระศิวลึงค์ตั้งบนรางโม่ศิลาใหญ่ทีเดียว แต่พระศิวลึงค์นั้นหายไปหาเห็นไม่ เทวสถานนี้เห็นจะเปนของเก่าสำหรับเมืองลพบุรีสืบมาแต่โบราณ ริมเทวสถานมีหอพื้นสองชั้นเปนผมือเดียวกันกับวังอยู่ริมนั้นอิกหอหนึ่ง เห็นจะเปนหอเชือกหรือโรงพิธีพราหมณในการคชกรรม ออกจากเทวสถานแล้วกลับเข้ามาในวังทางประตูเดิม

เวลากินเข้ากลางวันแล้วย่าย ๔ โมงเศษ ขึ้นช้างพังหริ่มผกกปเจ้านายขี่ช้างออกจากวังไปตามทางเทวสถาน ข้ามตะพานเรือกคลองท่อไปประตูพเนียด ตามทางที่ไปแลดูสองข้างพื้นแผ่นดินสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนโคกเปนเนิน มีศิลาข้างแต่สีดินนั้นดำน่าชัง ที่เรียกว่าตะพานเรือกนั้นก็เหมือนกันกับตะพานช้างตามธรรมเนียม แต่ก่อขายาวเผื่อน้ำท่วมปูไม้

ทั้งต้น เหมือนตะพานช้างทั้งปวง เขาว่าคลองท่อนี้เปนคูเมืองชั้นใน มีกำแพงริมฝั่งคลองท่อข้างในชั้นหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้พังยับไปเสียแล้ว เมืองชั้นในนี้ชรอยจะเปนกำแพงเมืองลพบุรีเดิม แต่ครั้งเปนเมืองลก หลวงอยู่ ก่อนพระนารายณ์ขึ้นมาสร้าง ครั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นมาสร้างเปนพระนคร จึงได้สร้างกำแพงเมืองนอกขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แนวประตูพเนียด เพื่อจะให้แขงแรงสมเปนพระนครใหญ่ ที่จะได้ป้องกันข้าศึกศัตรูทั้งภายในภายนอก กำแพงเก่าชั้นในนั้นก็เห็นจะไม่ได้รื้อจะคงไว้เปนกำแพงสองชั้น ดังพระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงขุดคลองผดุงกรุงเกษมเปนคูพระนครชั้นนอก แล้วจึงสร้างป้อมป้องปัจจามิตร ปิดปัจจานึก แผลงศัตรูราบปราบศัตรูพ่าย ทำลายแรงปรปักษ์[๑] วางไว้เปนระยะ ๆ ตลอดลำคลอง ก็ทรงพระราชดำริห์จะใคร่ก่อกำแพงรอบนอกอีกชั้นหนึ่งตามแนวป้อม แต่เห็นว่าเปนการป่วยการเรี่ยวแรงมากจึงได้งดไว้ เมื่อมีข้าศึกศัตรูมาอย่างไร ก็คิดตั้งค่ายชักป้อมต่อป้อมให้ถึงกันตลอด ก็จะเปนกำแพงชั้นนอกขึ้นได้ ในขณะที่มีราชการ การที่ทรงพระราชดำริห์นี้เห็นจะเหมือนกันกับเมืองลพบุรีทีเดียว ที่กำแพงเมืองลพบุรีชั้นนอกนี้มีเชิงเทินใหญ่โต แต่กำแพงนั้นพังทลายไปเสียหมด ประตูเมืองก่อรวบขบหลังตั้งใบเสมาลดเปนสามชั้น แต่ประตูสูงประมาณ ๖ วาเศษ

---

(๑) *ป้อมเหล่านี้เดี๋ยวนี้ยังเหลืออยู่แต่ป้อมป้องปัจจามิตร กับป้อมปิดปัจจานึก ทางปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างใต้แต่ ๒ ป้อม เท่านั้น*

กำแพง ๓ วาเศษหรือ ๔ วา คูภายนอกชรอยจะมีรอย แต่เห็นจะไม่เปนลำน้ำลำคลอง จะเปนแต่ที่ลึก ๆ ลงไป เพราะเปนที่ขุดดินขึ้นถมเชิงเทิน ถ้าระดูน้ำก็จะมีน้ำระดูแล้งเห็นจะแห้ง ในเวลานี้เมื่อออกจากประตูเมืองไป ข้างขวามือมีลำลายเปนลำคลองน้ำน้ำขังอยู่แต่ข้างซ้ายมือไม่มี ตรงประตูเมืองข้ามถนนไปพูนดินเปนพเนียดมีประตูสองประตู พลับพลาตั้งอยู่กลางประตูทั้งสองข้างยื่นออกไปในคอกเหมือนดังที่พเนียดกรุงเก่า ครั้งก่อนคงจะมาทรงจับช้างทันทุกปี แต่ที่ช้างลงน้ำนั้นไม่แลเห็นว่าจะลงที่ไหน ถ้าจะลงได้ก็แต่ที่ลำน้ำข้างประตูที่ว่าไว้แต่ก่อน เขาเรียกว่าลำพายเรือก็เปนที่แคบเล็ก แต่ช้างที่จะมาจับแต่ก่อนเห็นจะไม่มากเหมือนอย่างที่มาจับที่พเนียดกรุงเก่า จะใช้แต่โขลงหนึ่งสองโขลง ด้วยพเนียดก็แคบที่ลงน้ำก็เล็ก แต่ดูก็จะสนุกดีอยู่ ที่บางปอินของเราจะจับช้างก็ได้ ด้วยเปนถิ่นที่ช้างอยู่ง่าย(๑) ช้างไม่ยอยช้ำเหมือนอย่างพาขึ้นมากรุงเก่า แต่ไม่มีที่ลงน้ำด้วยแม่น้ำนั้นน้ำลึกเชี่ยวนักช้างลงไม่ได้

ออกจากพเนียดตรงไปเปนทางซึ่งทูลกระหม่อมรับสั่งให้ตัดไปพระยาททาง ๔๕๐ เส้น ตัดไว้แล้วแต่ยังไม่ได้เสด็จ แลไปแยกทางปากจั่นทเลชบศรได้อีกทางหนึ่งเปนทางเสด็จเดิม ไปตามคันทเลมีเกยช้างเกยม้าเปนระยะตลอดไป แต่เราไม่ได้ไปทางนี้ ไปเสียข้างทาง

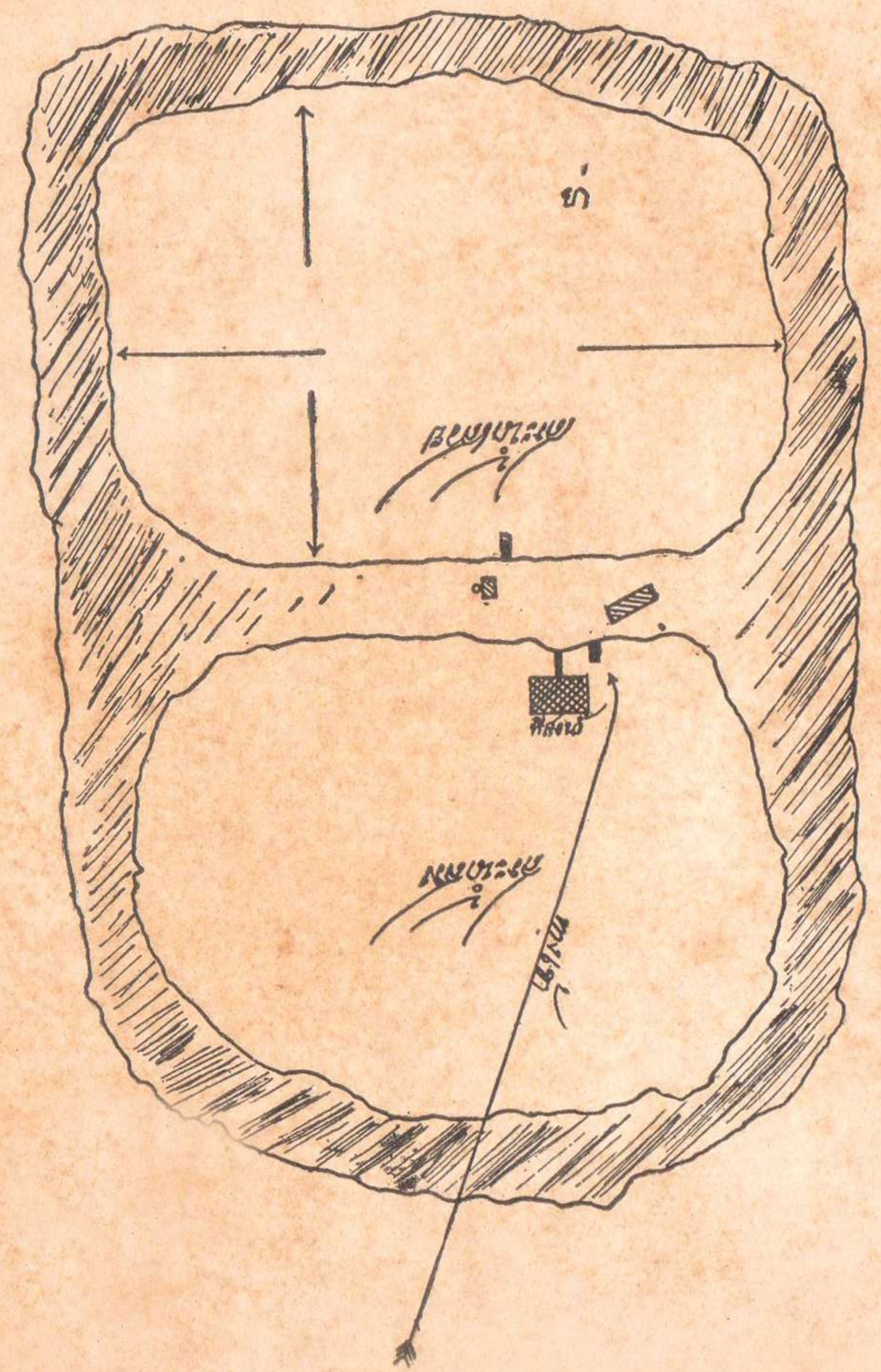
(๑) *เวลาเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ ตั้งแต่บ้านสร้างลงมาจนแถววัดวิเวกวายุพัดหลังพระราชวังบางปอินยังเปนป่าพงที่ช้างโขลงอาศรัย*

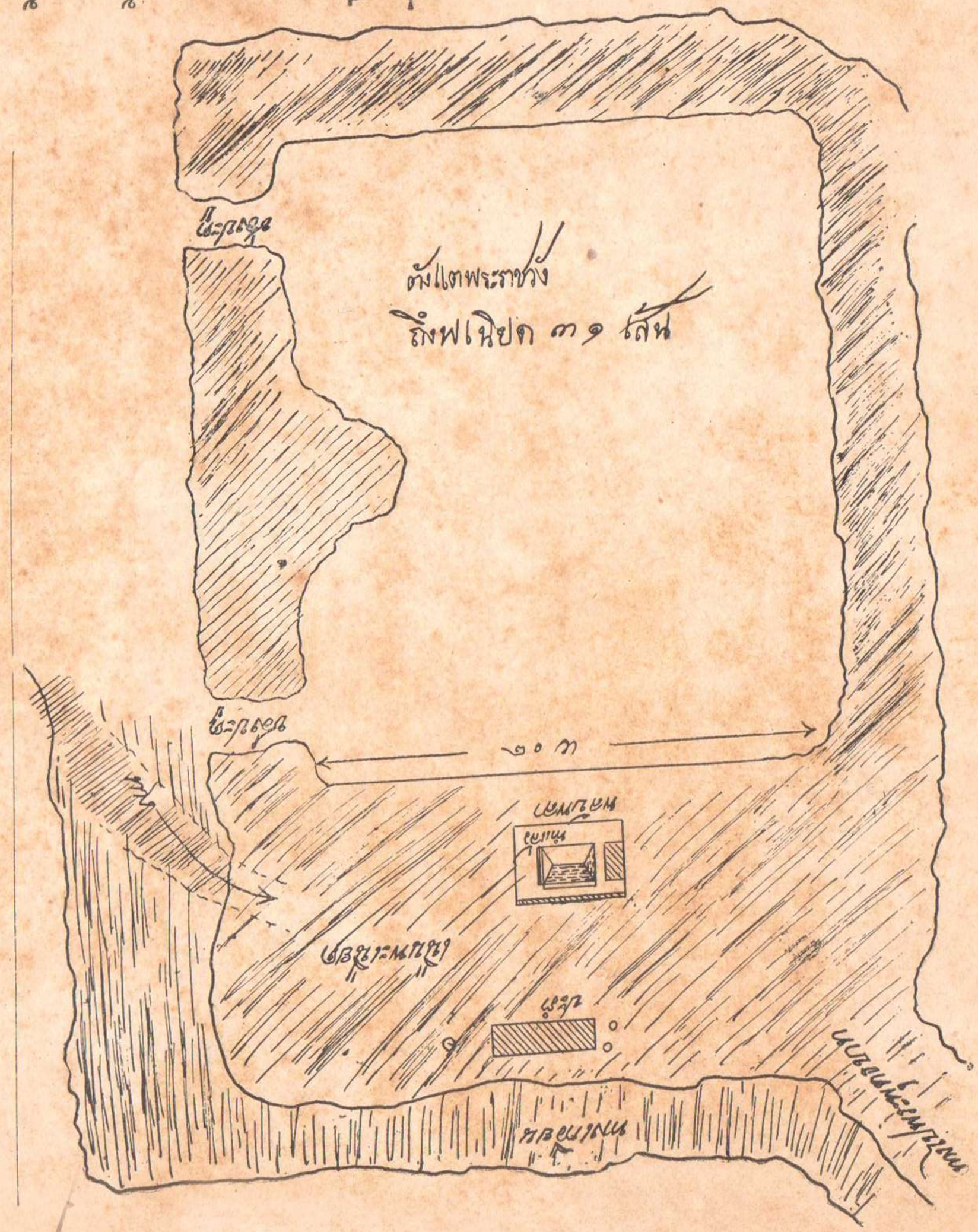
ซ้ายมือ เลียบไปตามริมกำแพงเมืองแล้วตัดไปปราสาททเลชุบศร ระยะทางตั้งแต่วังออกไปถึงประตูพเนียด ๔๑ เส้น ตั้งแต่ประตูพเนียดออกไปอีก ๖๐ เส้นเศษ ถึงปราสาททเลชุบศร ต้องเดิรไปตามคันทเลหน่อยหนึ่งจึงเข้าเขตปราสาท ตามระยะทางมีไร่ไม้หน่ามาก ที่ร้างที่ลงใหม่บ้างก็มี ด้วยไม้หน่าชอบที่อิฐปูนที่ดอน เมื่อปลูกแล้วไม่ต้องรดน้ำเลย เปนแต่ระวังเมื่อเวลาออกลูกปีละคราวเท่านั้น ถึงระดูน้ำเข้าของนัดเรือลูกค้าขึ้นมารับ หายเอาไปส่งที่ท่าล่องลงไปขายถึงกรุงเทพ ฯ ได้มีไม้หน่าออกจากเมืองลพบุรีมาก

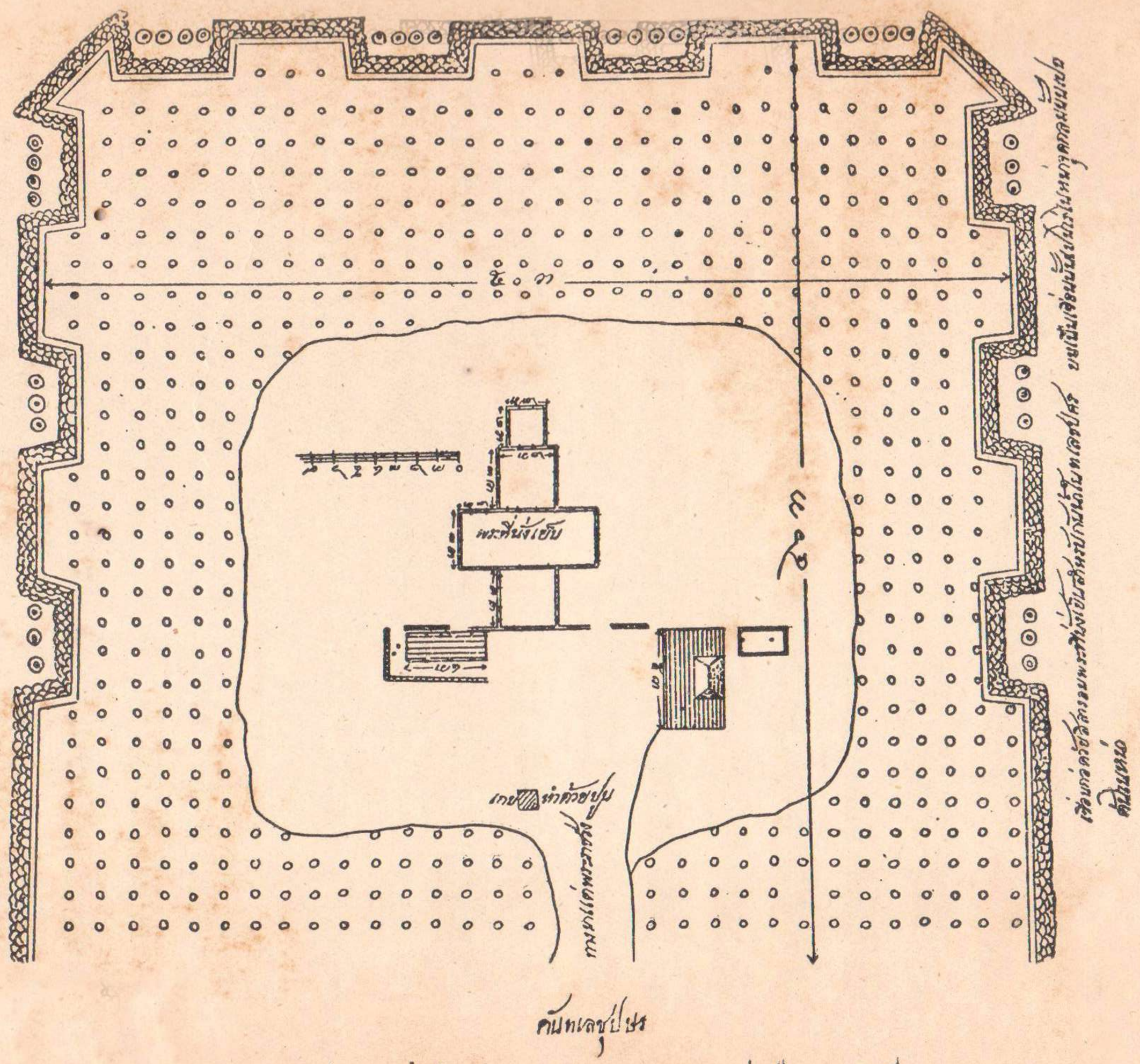
ตามระยะทางที่ไปเปนทางนอกพระนครมีวัดวาอารามน้อยไม่เหมือนกรุงเก่า ได้เห็นอยู่แต่แห่งหนึ่งหรือสองแห่งเท่านั้น ที่ปราสาททเลชุบศรเปนจตุรมุขมีมุขเด็จองค์น้อยกันเปนข้างหน้าข้างในได้ แลมีศาลาเครื่องประดับกำแพงแก้วหลายอย่าง ดูท่วงทีงามมาก ได้สั่งให้หลวงราชโยธาเทพ[๑] ทำแผนที่มาดู แล้วจึงจะอธิบายต่อครั้งหลัง ในที่หน้าปราสาทแลรอบปราสาทนั้น มีที่ก่อเขื่อนเปนสระลึกลงไปประมาณ ๔ ศอกข้างต่ำกว่า ๔ ศอกข้างหลายสระ เปิดน้ำเข้าออกได้ ด้วยก่อท่อศิลาแล่นถึงกันตลอด แต่ภูมิถนนที่วางสระท่วงทีอย่างไรเห็นไม่ถนัด ด้วยรายฎรปลูกไม้หน่าปกคลุมเสียหมด เมื่อเวลาไปถึงนั้นเปนเวลาเย็นมากบ่าย ๕ โมงแล้ว จึงได้ริยกลับมาถึงวังพอมืด ช้าง

---

(๑) *หลวงราชโยธาเทพ (ทัด หงสกุล) ภายหลังได้เปนพระยาราชสงคราม*

แผนที่พระที่นั่งเย็น ณทเลชุบศร ที่เมืองลพบุรี

ที่ขี่ไปวันนี้ดีนัก เปนช้างพระยามหาอำมาตย์(๑) จัดซื้อราคา ๕ ชั่ง แต่ที่จริงถ้าจะมาขายสิบชั่งหรือสิบสองชั่งคงจะต้องซื้อ ตั้งแต่ขี่ช้างมา ยังไม่เคยพบดีเหมือนตัวนี้เลยเดิรหลังไม่กระเทือน ถ้านอนก็หลับได้สนิท

วันนี้สั่งให้เขาลองจุดไฟตามร่องตะเกียงที่ริมกำแพงใหญ่แลกำแพงแก้วในพระนารายณ์ราชวังดู ว่าพระนารายณ์ท่านจะจุดเล่นงามอย่างไรบ้าง ดูของท่านก็สว่างงามดีอยู่ ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น ถ้าประทับอยู่ที่แห่งใด เห็นจะตามกะเกียงนี้ทุกคืน ไม่จุดแต่เปนนักขัตฤกษ์จึงได้เจาะช่องไว้ ในที่สำคัญเปนที่ประทับทั่วไปทุกแห่ง ดูก็ไม่เปลืองมากนัก

วันศุกร์เดือนสิบสองขึ้นเจ็ดค่ำ วันนี้ตื่นสายหน่อยหนึ่ง ด้วยทุกวันแดดไม่ใคร่จะมี • แต่วันนี้กินกาแฟแล้ว สองโมงเช้าจึงได้ออกเที่ยวดู อยู่ข้างจะถูกแดดสักหน่อยหนึ่ง แต่ไม่ได้ไปข้างไหนจะเที่ยวอยู่ในวังจึงได้ทนไป ยังสงสัยอยู่ว่าหลังคลังขึ้นไปข้างเหนือ คงจะมีโรงช้างโรงม้าแลที่อื่น ๆ แต่ผู้ที่ค้นจะค้นไม่พบตลอดไป อยากจะได้แผนที่วังให้ตลอดจึงได้เดิรออกทางประตูพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ ไปตามทางหว่างตึกพระเจ้าเหากับอ่างแก้ว แล้วเลี้ยวเข้าท้ายคลังดูที่ขังน้ำ ที่นั้นเปนที่สูงกว่าที่อ่างแก้วก่อเสริมปากขึ้นมาประมาณสัก ๖ ศอก เปนที่สำหรับถ่ายน้ำมาขังไว้ใช้น้ำพุที่อ่างแก้ว แล้วออกจากที่นั้นไป

---

(๑) *พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร)*

ค้นหาพยรากกำแพงแก้วแลศาลาเปนหลายแห่ง จนไปถึงหน้าประตู ตรงพระที่นั่งจันทรพิศาล มีกำแพงสงกันอีกชั้นหนึ่ง ในกำแพงนั้นมีค้นพยรากติกใหญ่ ๆ สี่เหลี่ยมอยู่ข้างเหนือประตูสองหลัง ใต้ประตูสองหลัง เห็นว่าจะเปนโรงช้าง แต่เปนที่รกมากไม่ได้ถางกัน ดูรากสังเกตได้แน่ แลที่นั้นก็ควรจะเปนที่ตั้งโรงช้าง ด้วยอยู่ตรงหน้าพระที่นั่ง แลเปนทางประตูซึ่งจะไปลงน้ำได้โดยง่าย กำแพงนั้นกันเลี้ยวไปตามกำแพงวังด้านเหนือต่อไปอีกตลอด เว้นแต่ช่องประตูกลาง เห็นจะเปนโรงม้าทิมพลต่าง ๆ กลางนั้นจะเปนสวนดอกไม้หรือสนามคลิกก็ได้ด้วยเปนที่กว้าง ท่วงทีที่วางที่เล่นแลที่พนักงารทั้งปวงเห็นเรียบร้อยดีมาก ได้สั่งให้กรมนเรศรทำแผนที่ในบริเวณกำแพงชั้นในพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ กาพย์ทำแผนที่ตั้งแต่กำแพงหน้าพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ตลอดถึงประตูหน้าติกพระเจ้าเหาแลคลังทั้งปวง จมื่นสรารักษ์(๑) ทำแผนที่ป้อมโรงช้างโรงม้าทิมพลขันธ์ ด้านหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาลต่อเข้าไปชั้นในในวงกำแพงนั้นให้กาพย์กับจมื่นสรารักษ์ช่วยกันทำสองคน จะเล่าเรื่องราวเก่า ๆ แลความคิดเห็นคเนคนายบ้างเวลาก็ไม่พอ ต้องขอผัดไปต่อแผนที่แล้ว

เวลา ๔ โมงกลับ ขึ้นทางประตูหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาล เที่ยววันนี้เปนวันทอดกฐิน แต่งตัวเสื้อเข้มขาบเยรบัพ ไปด้วยเสลี่ยงออกจากประตูวังด้านใต้ ไปทอดกฐินวัดกระวิศราราม มีพระสงฆ์อยู่แปดรูป

---

(๑) *จมื่นสรารักษ์สฤษดิการ (เจิม แสง-ชูโต) ราชองครักษ์เดี๋ยวนี้เปนเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี*

มากกว่าแต่ก่อน วัดนี้เปนของทูลกระหม่อมทรงสร้าง อยู่ชิดกับประตู
วังทิเดียว ถวายเงินพระสงฆ์องค์ละสองตำลึง ออกจากวัดกระวิศรามกลับเข้าวังไปโดยทางหน้าพระที่นั่ง ออกประตูข้างเหนือไปทางวัดรวกทอดกฐินวัดเสาธงทอง ที่วัดเสาธงทองนี้ เปนกฐินหลวงสืบมาช้านาน เพราะเปนวัดพระครูสังฆภารวาหเข้าคณะอยู่ในนั้นสืบ ๆ มา แต่ไม่ผูกพัทธสีมาต้องไปอาศรัยสวดที่วัดรวก เรื่องที่ไม่ได้ผูกพัทธสีมานี้ เปนที่น่าสงสัยอยู่ ดูเหมือนหนึ่งว่าวัดรวกกับวัดเสาธงทองจะเปนวัดเดียวกันลัทธิโบราณ ๆ ที่ถือกันว่าพระวิหารหลวงเปนที่สำคัญ มักจะทำใหญ่โต พระอุโบสถเปนแต่ที่ทำสังฆกรรม ทำไว้แต่เล็กๆ ดังนี้มีนัยมาแต่โบราณมาก ก็ที่วัดรวกกับวัดเสาธงทองนี้กำแพงติดกันเปนแนวเดียว มีแต่รก ๆ อยู่กันกั้นกลาง ข้างฝ่ายวัดเสาธงทองพระวิหารทำเปนวิหารคดหลังคาสองชั้น พระประธานใหญ่ หน้าตักประมาณสักสามวา ที่พระวิหารก็ตั้งอยู่กลางวัด ไม่มีการเปรียญหรืออุโบสถสิ่งไรเลยสักอย่างหนึ่ง มีแต่พระเจดีย์อยู่ข้างโบสถ์ข้างขวามือ ซึ่งต่อกันกับวัดรวก กุฏิพระสงฆ์ซึ่งอยู่ในบัดนี้ มาทำอยู่ข้างตึกวิชาเยนทร์ เอาตึกบัญชาคารเข้าเปนวัดเสียด้วย เมื่อทอดกฐินแล้วเราได้ออกไปดู ก็พบรอยกำแพงวัดอยู่ในตึกบัญชาคารเข้ามาห่างจากวิหารไปสัก ๗_๘ วา ที่กุฏิพระล้ำไปอยู่ในหมู่ตึกบัญชาคาร ก็ตึกบัญชาคารนี้เปนตึกฝรั่งพวกวิชาเยนทร์ ตัวกำแพงซึ่งพระสงฆ์ถือว่าเปนกำแพงกุฏินั้นก็เปนกำแพงฝรั่ง ซุ้มประตูยังมีอยู่ เปนฝีมือเรื่องเดียวกับตึกวิชาเยนทร์ทั้งสิ้น แต่ตัวตึกบัญชาคารเปนตึกสองชั้นสี่เหลี่ยมอยู่หลังหนึ่ง พระครูไป

ซ่อมหลงคาแล้วขึ้นอยู่ เจ้าตัวเธอยอกว่าเปนติกคชสาร ข้างหน้าออกมาที่เรียกว่าติกขีนั้น เปนติกสองหลังแคบ ๆ ดูเหมือนต่อกันเปนข้อศอก แต่จะดูสัณฐานว่าอย่างไรเปนแน่นั้นไม่ได้ ด้วยพระสงฆ์เธอไปซ่อมแซมแก้ไขขึ้นอยู่ ฝีมือที่ทำก็เลอะเทอะเลือนเขื่อนไป เปนฝรั่งแกมไทย แต่คงสังเกตได้ที่หน้าต่าง ประตูเปนโค้งอย่างคาออลิกทั้งสิ้น ท่วงทีติกนั้นก็เปนฝรั่งอยู่บ้าง เห็นว่าที่ติกฝรั่งนี้จะพึงมาเปนวัดขึ้นเมื่อเมืองลพบุรีเปนเมืองร้างไปแล้วเปนแน่ไม่ต้องสงสัยเลย เมื่อติกนี้เปนติกฝรั่งอยู่ดังนั้นที่ลานทั้งสองข้างก็แคบหนักหนา ข้างฝ่ายวัดรวกนั้นเล่า ที่พระอุโบสถไม่ได้อยู่กลางวัด ไปอยู่มุมวัดด้านใต้ ที่กลางวัดนั้นเปนศาลาการเปรียญ หมู่กุฏิอยู่ข้างกำแพงที่ต่อกับวัดเสาธงทอง ถ้าจะคิดเอามาต่อกันทั้งสองวัด ก็เห็นเปนวัดเดียวกัน ที่อุโบสถพระวิหาร การเปรียญกุฏิพร้อมด้วยกัน สิ่งละอย่าง ๆ ทั้งนั้น วัดเสาธงทองกับวัดรวกนี้ถ้าจะว่ากันด้วยแย่งลาภสงฆ์ น่าว่ามากกว่าวัดนาควัดกลาง[๑] ซึ่งเปนการปรึกษาใหญ่กันในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

---

(๑) *วัดนาค วัดกลาง อยู่ริมคลองมอญฝั่งใต้ เดิมเปน ๒ วัด มีแต่คูคั่นกลาง เดี๋ยวนี้เลิกวัดนาครวมกับวัดกลาง เรียกว่าวัดนาคกลาง ทางคลองมอญฟากเหนือตรงกันข้ามมีอีกวัดหนึ่ง ชื่อวัดพระยาธรรม ผู้ที่อ่านพงศาวดารมักเข้าใจว่าเปนวัดนาคเดิม แต่ที่จริงหาเปนเช่นนั้นไม่*

หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ทอดกฐินแล้วกลับเข้าวัง วันนี้ให้กฐินวัดเชิงท่าลูกพระยาสุจริตไปทอด วัดทรงกบินหมอสาย วัดรวกเจ้าเข่ง วัดโพธิเก้าต้นท้าวนาค (๑)

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ออกจากวังมาลงเรือยุบยกพิศาล เรือพิมานอมรินทร์นั่งรอง เรือตั้งสามคู่ขึ้นไปทอดกฐินวัดมณีชลขันธ์ คือวัดเกาะแก้ว เปนวัดท่านเจ้าพระยายมราชสร้าง (๒) ทำมานานแล้วแต่พึ่งแล้วลงพระอุโบสถพระวิหารน้อย ๆ เกลี้ยง ๆ มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่ง กุฏิใหญ่ฝาปูนสามหลัง หอสวดมนต์หลังหนึ่ง หอระฆังหลังหนึ่ง รอบวัดนั้นลงเขื่อนอิฐทั้งสิ้น เขื่อนนี้เจ้าพระยายมราชได้ลงคราวก่อนครั้งหนึ่งแล้วไม่อยู่ ครั้นลงอยู่ได้ ๓-๔ ศอกก็มี ๗-๘ ศอกก็มี ในพระวิหารมีพระกาไหล่ทองตั้งบนบุษบกองค์หนึ่งเปนพระของท่านยมราชสร้าง ดูภูมิวัดแลการที่ทำงามพอสมควรเปนอย่างดีอยู่แล้ว กับพระเจดีย์สูงอีกองค์หนึ่งอยู่ข้างเกาะ สร้างมาช้านานนักหนาแล้วตามเสด็จขึ้นมาแต่ก่อนที่ไรก็เห็นก่อค้างอยู่อย่างนั้น ครั้นมาเมื่อปีวอกดูเหมือนแล้วไป พระเจดีย์องค์นี้เขาว่าเปนของขรัวแสง คนทั้งปวงนับถือกันว่าเปนผู้มีวิชา เดิรตั้งแต่เมืองลพบุรีเข้าลงไปฉันเพนที่กรุงเทพ ฯ ได้

---

(๑) *ผู้ซึ่งไปทอดพระกฐินนั้น วัดเชิงท่า เจ้าจอมเจิมธิดาพระยาสุจริตรักษา วัดทรงกบิน พระวรวงศเธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ วัดรวก หม่อมเจ้าหญิงยี่เข่ง ในพระองค์เจ้าเพ็ชรหึง ลูกเธอกรมพระราชวังบวรรัชกาล ๑ ซึ่งเปนผู้รับสั่งฝ่ายใน ภายหลังได้เปนพระองค์เจ้า วัดโพธิเก้าต้น ท้าวสุภัคการภักดี (นาค)*

(๒) *เจ้าพระยายมราช (เฉย) ต้นสกุลยมาภัย*

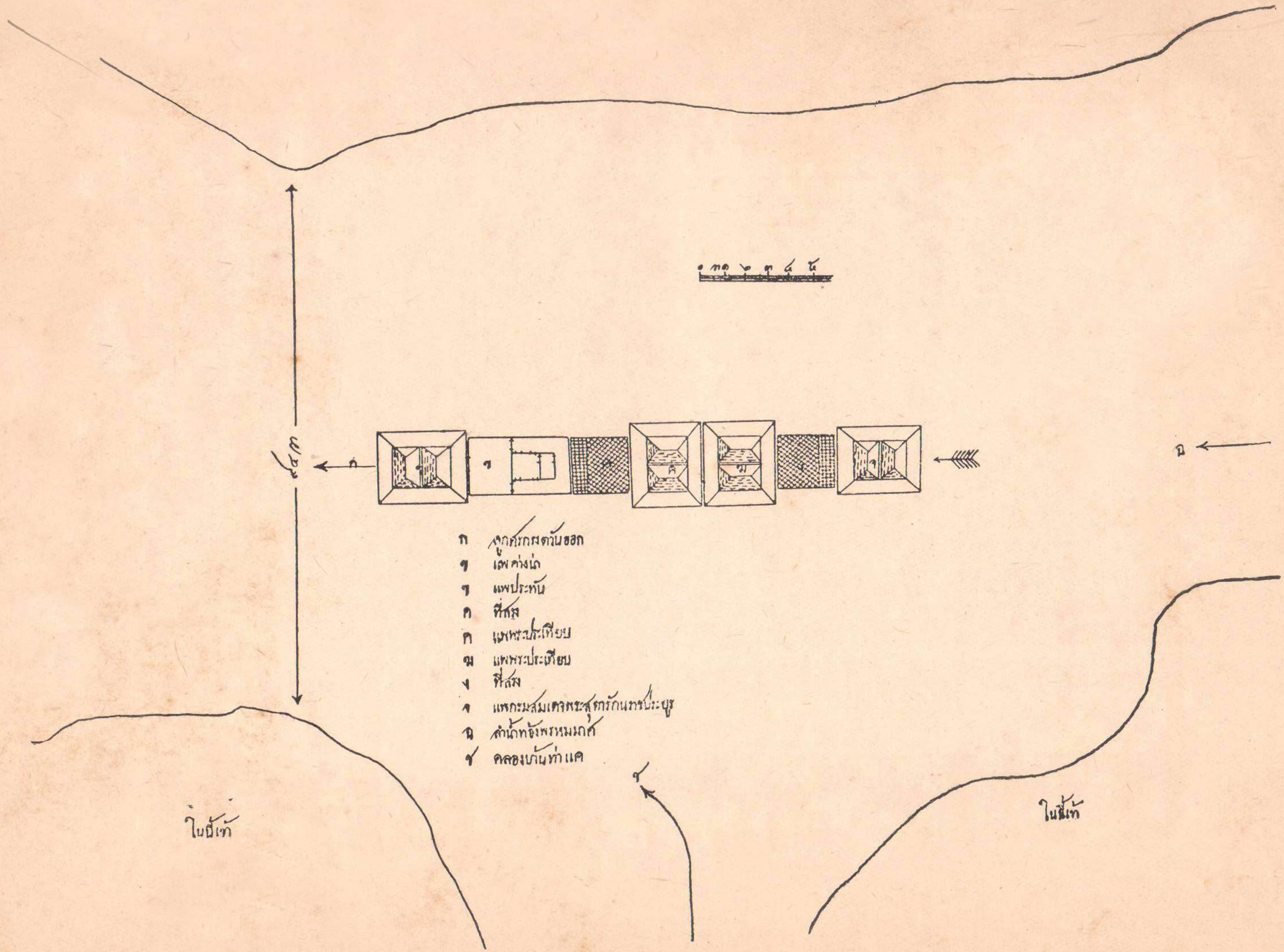
เปนคนกว้างขวางเจ้านายขุนนางรู้จักมาก ตัวไม่ได้อยู่ที่วัดมณีชลขันธ์ น่าเข้าพรรษาไปจำพรรษาอย่วัดอื่น ถ้าถึงออกพรรษาแล้วมาปลกโรง อยู่ริมพระเจดีย์องค์นี้ก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้คนอื่นช่วย ราษฎรที่นับถือ พากันช่วยเรี่ยรายส่งอิฐปูน แลพระเจดีย์องค์นี้เจ้าของจะทำแล้วเสร็จ ตลอดไป หรือจะทิ้งผู้อนช่วยเมื่อตายแล้วไม่ได้ถามดู ของเธอก็สูงดีอยู่ ทอดกฐินแล้วให้หลวงสุนทรพิมลแจกเงินราษฎรซึ่งมาอยู่ที่นั่น

ลงเรือมาจอดที่แพพักท้องพรหมาสตรมีแพข้างหน้าหลังหนึ่ง แพอยู่หลังหนึ่งทำใหม่ แพข้างในสองหลัง แพเสด็จยาย[๑] หลังหนึ่ง ทอดตะพานถึงกันมีที่อาบน้ำ เรือจอดเปนข้างในได้ทั้งสองด้าน แพคราวนี้ทอดอยู่กลางน้ำ ไม่เหมือนครั้งก่อน วันนี้ลมจัดจนสว่างหนาวเหมือนกับสองวันที่ล่วงมาแล้ว ปรอดเวลากลางคืนเพียง ๗๘_๗๙ ดีกริลม พัดมาก เปนแต่เย็นปรอดไม่ใคร่จะลด นอนในเรือ

วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นแปดค่ำ เช้าลงเรือแหวดสี่แจว เปนกระบวรข้างใน ไปตามในทุ่งนามีเข้าสองข้าง เขาว่าทาง ๖๐ เส้นถึงบ้านลาวท่าแค เขาทำตะพานลงมารับในชุ้มไผ่ ขึ้นเดินไปตามระหว่างเรือนมีพวกลาวลงมานั่งรับบ้าง นั่งขายของบ้าง ราคาแพงที่สุด เห็นจะขึ้นสักสี่ต่อ เรือนนั้นไม่ประหลาดเหมือนลาวทรงดำเมืองเพ็ชรบุรี ดเหมือนเรือนไทย ๆ เรา มีเครื่องทำมาหากินแอกไถกี่ทอหูก แลอื่น ๆ เตาไฟอยู่ในครัวเรือน กางมุ้งเรียงเปนแถวกัน ทั้งพ่อตาแม่ยายลูกชาย

---

(๑) *สมเด็จกรมพระยาสุคารัตนราชประยูร*

แผนที่แพที่ประทับแรมท้องพรหมาสตร์ ที่เมืองลพบุรี

ลูกสาวอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน ดูโสโครกเยื่อนเปรอะมาก เดิรไป
หน่อยหนึ่งถึงที่ลานกว้างมีโรงธรรมหลังคามุงจาก ปลูกอยู่กับพื้นดิน
มีธรรมาสน์สำหรับพระเทศน์ ตรงโรงธรรมนั้นไปหน่อยหนึ่ง มีโบสถ์
ก่อค้างอยู่เพียงลายชั้นล่าง ตั้งผนังขึ้นเพียงเล็กน้อย เห็นจะไม่สำเร็จ
ข้างขวามือเปนหมู่กุฎีก็เปนเรือนจาก เหมือนคนๆเราอยู่ตามธรรมเนียม
ให้นิมนต์พระสงฆ์มาหามีพระอยู่ ๕ รูปทั้งสมภาร สมภารชื่อหยอด
รูปร่างอ้วนห่มคลุมลงมาทั้งปวง มีห่มครองอยู่แต่พระแก่องค์เดียว
ได้ถวายเงินองค์ละกึ่งตำลึง แล้วยถาสัพพีสัพพพุทธาภาวตุสัพเสียง
เปนลาว แล้วถามว่าเทศน์อะไรได้บ้าง ยอกว่าเทศน์ชูชกก็ได้ เรา
ก็นิมนต์ให้เทศน์ ต้องกลับขึ้นไปเอาหนังสือแว่นตา อยู่ข้างนี้เรา
เรี่ยรายเงิน ส่วนของเราเอง ๘ บาท เรี่ยรายได้อีก ๑๖ บาทเศษ
รวมเปนเงิน ๒๔ บาทเศษ ไปเรี่ยรายอยู่ข้างโน้นแลหาเทียนที่จะมาติด
ประจำกัณฑ์ กลับมาถึงไม่เห็นขรัวหยอด ตะโกนเรียกหาไพล่ขึ้นไป
นั่งอยู่บนธรรมาสน์เสร็จแล้ว นายกองลาวมาอาราธนาศีล ให้ศีลแล้ว
ตั้งนะโมว่าเนื้อความชูชกต่อไป เรานั่งฟังเทศน์พลางพูดกับพระยาสุจริต
พลาง เทศน์ทำนองแอ๋ ๆ อย่างลาวฟังเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง พรรณา
ถึงพระเวสสันดรทรงศีลบูชาไฟ แล้วกล่าวถึงตาชูชกรูปพรรณสัณฐาน
อย่างไรขอทานสิ่งนั้น ๆ นับรายชื่อสิ่งของไปทุกอย่าง จนกะทั่งถึงได้นาง
อมิตตดามาเปนเมีย แหล่พราหมณ์ดีเมีย แลพวกที่ท่าน้ำหายไปไม่ได้ยิน
หรือจะเผลอไปไม่ได้ฟังก็ไม่ทราย มาถึงปลายกำลังนางอมิตตดาใช้ให้
ชูชกไปเขาวงกฎ เราขี้เกียจฟังเยื่อก็สั่งให้แกงเสีย ถวายเครื่องกัณฑ์

เข้าโภชน์ตะลุ่มหนึ่ง เข้าเม่าตะลุ่มหนึ่ง ซึ่งได้ของกำนันจากนายบ้าน ลาวพวกนี้เปนลาวจ่ายเดือนกรุงเทพ ฯ ทั้งนั้น กลับมาหยุดเก็บสายบัว ดอกโสนไปพลาง มาถึงเรือ ๕ โมง คิดอ่านทำขนมสายบัวตามตำรา อ้ายจัน[๑] จนย่าย ๒ โมงเศษจึงได้แล้ว กินเข้ากลางวันแล้วให้ไปเร่งเรือผ้าบ้าขึ้นมา แล้วพระยามหามนตรีพระยาอนุรักษ์[๒] เปนผู้จัด เอาเรือคู่ชักเปนเรือผ้าบ้าสองลำ มาถวายพระสงฆ์วัดกระวิศราราม ๘ รูป วัดมณีชลขันธ์ ๗ รูป ตำรวจกรมวังทหารแลพระยาสุจริตเรี่ยรายกันหาเครื่องไทยทานต่าง ๆ คนละอย่าง มหาดเล็กเรี่ยรายเปนเงินติดเทียนได้องค์ละ ๔ บาท เรือดังอีก ๒ ลำเปนเรือแตรเรือแห่ มีเรือกลองแขกแลเรือพิณพาทย์ เรือพวกราษฎรมาช่วยแห่ผ้าบ้า ประมาณ ๓๐๐–๔๐๐ ลำ เขาขอกขุญกัน เรียกว่าขอกเข้าห่อ ถ้าขอกเข้าห่อแล้วเปนการใหญ่ ต่างคนต่างมีเข้าห่อของตัวมาสู่กันกิน เรือเพลงมาร้องอยู่แต่เช้า ๕ โมง จนย่าย ๔ โมงจึงได้ออกแห่ ทักษิณรอบแพสามรอบ เราลงเรือเอาลูกมะกรูดขัญจุเงินเพื่องทิ้งทาน แย่งกันสนุกสนานมาก ครบสามรอบแล้วราษฎรพากันฉุดเรือผ้าบ้าไปตามใจ เราลงเรือไฟเล็กท่านเล็กล่วงลงไปตามลำแม่น้ำ จนสิ้นพันเขตวังไปหน่อยหนึ่ง แล่น

---

(๑) *ผู้ซึ่งคำรัสเรียกว่า "อ้ายจัน" เดี๋ยวนี้เปนพระยาสิริสัตยสถิตย์ เปนข้าหลวงเดิม ในเวลานั้นเปนที่นายรองพลพัน*

(๒) *พระยามหามนตรี (อ่ำ ต้นสกุลอัมรานนท์) ภายหลังได้เปนพระยาพิชัยสงคราม พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร (เผือก เศวตานนท์) ภายหลังได้เปนพระยามหานิเวศนานุรักษ์*

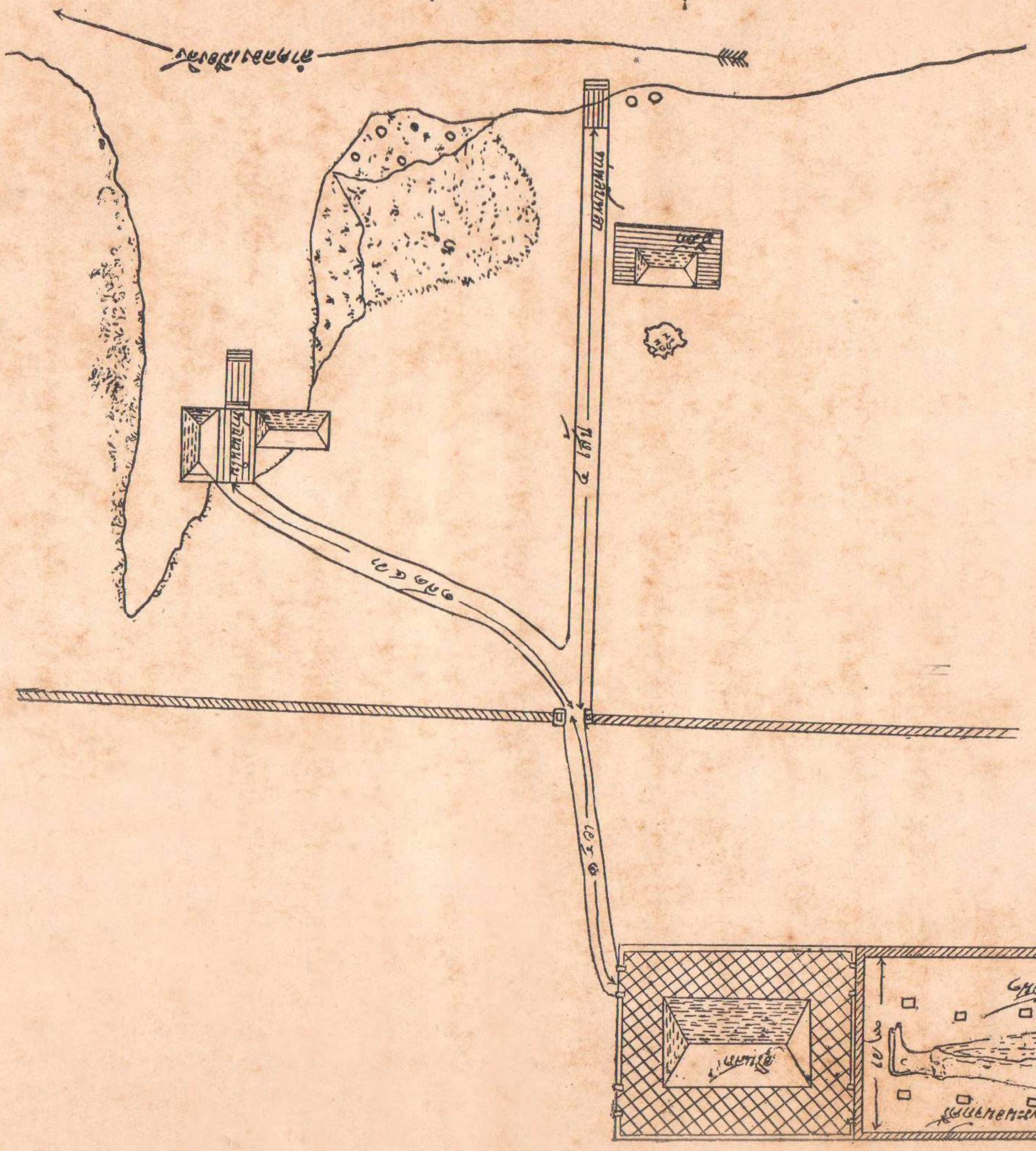
กลับขึ้นมาเลี้ยวทางขวางขันหมาก ไปดูบ้านพระยาสุขริตรักษาแล้ว
กลับเข้าทางท้องท่งไปเข้าข้างเหนือน้ำ พ้นปากคลองท่อหน่อยหนึ่ง
กลับเข้าในท้องพรหมาสตรไปจอดที่แพ เมื่อมาตามทางพบเรือราษฎร
ที่แห่ผ้าป่า ทิ้งลูกมะกรูดให้ทุก ๆ ลำ แล้วลงเรือแหวดสี่แจวไปอายน้ำ
ที่สระน้ำสรง ไม่เห็นอะไรเลยน้ำท่วมเปนทุ่งปรกติ สระที่เรียกว่าสระ
น้ำสรงน้ำเสวยนี้ เห็นจะเปนชื่อเรียกมาแต่ครั้งที่เล่ากันว่าพระร่วงส่ง
ส่วยน้ำเมืองเขมร ที่บ้านคนหมู่นั้นก็เรียกว่าบ้านสระน้ำสรงเสวย ค่ำ
วันนี้รับหนังสือตอบหนังสือกรุงเทพ ฯ แลแจกเสื้อกรมการให้ซองรูป
พระยาสุขริตรักษาใบหนึ่ง กับเงินสามชั่งช่วยในการที่เขาส่งสำรับ
ข้างใน ให้ลูกกระดมมือไข่มกด์พระพิเรนทร์ค่หนึ่ง ดินสออักษรชื่อ
อันหนึ่ง ครั้นเวลา ๕ ทุ่มให้ท่านเล็กไปทอดผ้าป่า เพลงยังเล่นอยู่
จนสว่าง วันนี้ไม่มีลมพัดอยู่ข้างจะร้อน

วันอาทิตย์เดือนสิบสองขึ้นเก้าค่ำ เวลาเช้าพระยาจ่าแสนพาพระ
นครพราหมณ(๑) เจ้านายกองส่วยทองมาหา ได้ให้ดุมมือประดับ
ทับทิมคู่หนึ่งกับดินสอทองคำอันหนึ่งแก่พระพหล เวลาเช้า ๒ โมงเศษ
ออกเรือจากท้องพรหมาสตร ตามทางมีวัดข้างข้านข้างราย ๆ ห่าง ๆ
๕ โมงออกปากน้ำบางพทรา ล่องลงมาถึงพลับพลาคลองกทุงแขวง
เมืองพรหมบุรี เวลา ๕ โมงครึ่งขัดเรือให้จอดแลแก้ไขพลับพลาข้างแล้ว
ยังไม่พร้อมกัน ลงเรือโสภณล่วงลงไปขึ้นที่วัดข้านแป้ง ที่บ้านแป้ง

---

(๑) *เปนปลัดเมืองลพบุรี แต่ใครเปนในสมัยนั้นหาทราบไม่*

นี้เปนท่าขึ้นเมืองลพบุรีที่ได้ออกชื่อไว้แต่ก่อน วัดกว้างใหญ่กวาดเตียน
เข้าไปดูในโบสถ์แลที่พระยาทำลองแล้วมานั่งที่การเปรียญ เรียกพวก
ลาวมาขายของ มีผ้าซิ่นแลด้ายผ้าขาววามาขายบ้าง ดูไม่มีสิ่งใด
น่าซื้อ ซื้อแต่ผ้าซิ่นริ้วทองสองผืน กับผ้าพื้นอีก ๖—๗ ผืน กลับ
ขึ้นมากินเข้ากลางวันแล้วลงเรือท่านเล็กไปตามคลองกทุง เวลาบ่าย
๔ โมงครึ่ง เมื่อจวนจะออกแม่น้ำเมืองสิงห์ เปนช่องแคบพอจุเรือไฟไป
เมื่อออกลำแม่น้ำน้อยแล้วน้ำเชี่ยวจัด แล่นทวนน้ำขึ้นไปถึงท่าวัดพระนอน
จักศรี เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง แม่น้ำนี้เปนแม่น้ำด้วนเปนแต่คลองออก
ซรอยแต่เดิมเห็นจะเปนแม่น้ำใหญ่ ด้วยเปนแม่น้ำแลเปนเมืองใหญ่
ระยะบ้านก็มีถี่กว่าที่อื่น ๆ ในแขวงนั้น แลมีวัดโต ๆ มากเหมือนกรุงเก่า
ที่พระนอนจักศรีนี้เปนแขวงเมืองสิงห์ พวกกรมการเมืองสิงห์บุรีเมือง
อินทบุรี มาทำพลับพลาเปนสามหลังหลังละสามห้อง ขึ้นยกสมเด็จ
กรมพระมาคอยรับอยู่ที่นั่น นำพระยาไชยนาทพระสิงหบุรีพระอินทบุรี
แลกรมการมาหา มีของกำนัลกล้วยอ้อยแลเลี้ยงขนมจีน ที่วัดพระ
นอนจักรศรีนั้นห่างแม่น้ำเข้าไปสามสิบวา เปนที่น้ำท่วมต้องพูนถนน
แลมีตะพานข้าม ที่เขตวัดนั้นมีกำแพงแก้วกั้นชั้นหนึ่ง หน้าโบสถ์มี
การเปรียญ โบสถ์เก่าหลังย่อม ๆ อยู่ท้ายวิหารพระนอน รอบวิหาร
พระนอนนั้นมีกำแพงแก้วเตี้ย ๆ ชั้นหนึ่ง ตัวพระวิหารนั้นไม่มีหลังคา
ผนังแลเสาทลายเสียบ้างยังเหลืออยู่บ้าง ที่องค์พระเห็นจะถูกเครื่องยน
ตกถูกทับ ที่พระชงฆ์ทลาย ตัวพระวิหารนั้นวัดโดยยาวตลอดเฉลี่ยง
เส้น ๗ วา โดยกว้างตลอดเฉลี่ยง ๑๑ วา เสาข้างในเปน ๘ เหลี่ยม

ผนังนอกเว้นช่องหนึ่งมีหน้าต่างช่องหนึ่ง แต่ใช้หน้าต่างใหญ่ไม่เหมือนของโบราณที่เดียว ได้ความตามพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงปฏิสังขรณ์แลฉลอง ดูผู้มือช่างที่ทำก็พอถูกต้องกันองค์พระวัดตั้งแต่ยอดพระรัศมีตลอดถึงพระยาทได้เส้น ๑๐ ศอก วัดตามพื้นรายได้ ๒๑ วา อาการที่พระพุทธไสยาสน์ประทมนั้น ดูเปนแบบไม่เหมือนอย่างกรุงเก่าหรือกรุงเทพฯ พระกรทอดออกไปมาก พระเขนยหนุนไม่สู้ชันนักตกต่ำๆ เปนประทมราบ แต่พระยาทซ้อนกันตรงเหมือนอย่างพระนอนทั้งปวง นิทานที่เล่าเรื่องพระนอนจักรศรีนี้มีหลายเรื่องหลายราว ทำนองเดียวกันกับพระประถมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก(๑) ว่าทรายว่าพระเจ้าสิงหพาหุเปนผู้สร้าง แต่พระเจ้าสิงหพาหุจะครองสมบัติแห่งใด สร้างครั้งไรก็ไม่ปรากฏ คำเล่าอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาจักรีศรีเปนผู้สร้าง เรื่องราวเดิมว่าพระมหากษัตริย์ในแถบนี้ มีพระราชธิดาองค์หนึ่งเลี้ยงสุนัขไว้ ภายหลังมาสุนัขนั้นได้สมัคสังวาสด้วยพระราชธิดามีครรภ์ขึ้น พระบิดาให้สืบสวนหาชายชู้ไม่ได้ จึงได้ความว่าพระราชธิดานั้นเปนชู้กับสุนัข ให้ขับเสียจากพระราชวัง นางนั้นคลอดบุตรมาเปนพระยาจักรีศรี ครั้นอยู่มาพระราชบิดาทรงทรายว่าพระราชนัดดารูปโฉมโนมพรรณดีกลับทรงพระกรุณาขึ้น จึงให้ไปรับเข้ามาไว้ในพระราชวังตามเดิม ครั้นพระไอยกาสิ้นพระชนม์ พระยาจักรีศรีก็ได้ครองราชสมบัติสนองพระองค์ต่อไป มีบุญยารมีเปนอันมาก

---

(๑) *พระธรรมไตรโลก (อ้น) วัดสุทัศน์ ต่อมาได้เลื่อนเปนที่พระพิมลธรรมมาอยู่วัดพระเชตุพน*

ภายหลังมามีความสงสัย จึงได้ถามพระมารดาว่าใครเปนพระบิดา มารดาจึงแจ้งความว่า ผู้ใดที่ตามไปมาอยู่ด้วยเสมอ ผู้นั้นแลเปนพระบิดา พระยาจักริศริสังเกตเห็นสนัขซึ่งเปนบิดานั้นติดตามอยู่เสมอ ก็มีความขัดเคือง จึงได้ฆ่าสุนัขนั้นเสีย ก็พเอิญยังเกิดมีดมัวไปทั่วทิศ พระยาจักริศริจะเสด็จกลับเข้าวังก็ไม่ได้ จึงได้เอาไส้สุนัขซึ่งเปนบิดานั้นพันพระเศียร แล้วเสด็จกลับเข้าพระราชวัง อากาศที่มัวมนท์นั้นก็หายไป จึงได้มีความร้อนพระทัยไปหาพระมหาเถร ปรึกษาที่จะแก้บาปบิตุฆาฏ พระมหาเถรจึงได้ทูลให้สร้างพระพุทธไสยาสน์องค์นี้ จึงมีนามปรากฏว่าพระนอนจักศริ ตามพระนามของพระยาจักริศริ(๑) นั้น เรื่องราวคล้ายกันกับเรื่องพระยากงส์พระยาพาน แต่เมื่อจะคิดตามความอนุมาน ก็เห็นว่าพระพุทธไสยาสน์องค์นี้ใหญ่โตมากเห็นจะไม่ใช่เปนของราษฎรสร้าง คงจะเปนพระเจ้าแผ่นที่มีอำนาจ ตั้งพระราชอาณาเขตในแถบนี้ ทรงสร้างขึ้นด้วยพระราชศรัทธาหรือให้งามพระนครอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเปนพระเจ้าแผ่นดินอยู่ในที่อื่น ๆ จะมาสร้างพระนอนซึ่งเปนที่ใหญ่โตไว้ในลำแม่น้ำด้วยดังนี้เห็นจะไม่สร้าง ในพระราชพงศาวดารเล่าก็ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดสร้าง มีฉลองในแผ่นดินบรมโกษฐครั้งเดียว เห็นว่าพระนอนจักรศริจะสร้างในครั้งก่อนยังไม่ได้ตั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา แต่จะกำหนดว่าครั้งใดไม่ได้ ทุก

---

(๑) *เรื่องนิทานที่ปรากฏนี้เค้าเงื่อนจะมาจากชาวลังกา สังเกตชื่อพระเจ้าสิงหพาหุ เปนชื่อพระเจ้าแผ่นดินลังกา ปรากฏในหนังสือมหาวงศ์*

วันนี้รายฎรนับถือเปนที่สการบูชามาก ว่ามีเดชานุภาพศักดิ์สิทธิ์ด้วยมี
ยายศริบูชาไม่ใคร่ขาด กำหนดวันแรมแปดค่ำเดือนสิบเอ็ด รายฎร
เมืองอินทเมืองพรหมเมืองไชยนาทเมืองสิงห์เมืองอ่างทองเมืองลพบุรีกรุง
เก่า นัดกันมาไหว้มาเล่นการนักขัตฤกษทุกปีมิได้ขาด พระธรรม
ไตรโลกพาพระครูเมืองสิงห์เมืองอินทพระปลัดเมืองพรหมกับพระครูพจน
โกศล (๑) เข้าไปหาในพระวิหาร พระธรรมไตรโลกขอเงินค่านาสำหรับ

---

(๑) *พระครูพจนโกศล (กัน) เปนนักเทศน์มหาชาติกัณฑ์นครกัณฑ์ อนึ่งการถวายเทศน์นครกัณฑ์มีเรื่องตำนาน ดูเหมือนเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระวันรัตนวัดพระเชตพน ซึ่งเปนอาจารย์ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส จะเปนผู้ถวายประจำตัวมาก่อน เมื่อท่านถึงมรณภาพแล้ว ปรากฎว่าสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสถวายเทศน์นครกัณฑ์ประจำพระองค์มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วพระสาธุศีลสังวร (ควน) วัดพระเชตุพนซึ่งเคยเปนถานานุกรมของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทำนองจะได้ทรงฝึกหัดไว้ ได้ถวายเทศน์นครกัณฑ์ประจำตัวต่อมา แต่ในรัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระสาธุศีลสังวร (ควน) ถึงมรณภาพแล้ว จะมีผู้ใดอื่นเปนผู้ถวายหรืออย่างไรหาทราบไม่ ปรากฎแต่ว่าพระครูกันนี้ เดิมเปนพระครูพุทธรักษกิจ ตำแหน่งเจ้าคณะอยู่เมืองอ่างทอง เปนนักเทศน์มหาชาติ สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระบำราบปรปักษ์โปรด พระองค์ทรงจำทำนองเทศน์นครกัณฑ์*

วัดทำร่มบังพระ นั่งพูดอยู่สักหน่อยหนึ่ง พระสงฆ์อติเรกแล้วกลับ
มาลงเรือเก๋งล่องลงมาตามลำแม่น้ำเข้าคลองกทุง กลับมาทางเดิม
ให้นิมนต์พระธรรมไตรโลกมาหาที่พลับพลาด้วย กลับมาถึงพลับพลา
เวลาทุ่มเศษ เวลา ๒ ทุ่มพระธรรมไตรโลกมาหา คิดการที่ปฏิ
สังขรณ์พระนอนจักรศิริ เรายอมมอบการถวายพระธรรมไตรโลกดูตรวจ
ตราเหมือนดังพระพุทธบาท แต่นายงารที่จะทำงารนั้น ให้ท่านทูล
ปรึกษาสมเด็จกรมพระแล้วแต่จะเห็นสมควร ยอมถวายเงินค่านาที่

ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ จึงทรงฝึกหัดพระครูกัน
แล้วให้เข้ามาถวายเทศน์ก็โปรด จึงทรงตั้งเปนพระครูพจนโกศล ให้
เข้ามาอยู่วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบ
ปรปักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว พระครูกันขอพระราชทานพระบรมราชา
นุญาตลาสิกขา คำรัสว่าทำนองนครกัณฑ์ของสมเด็จกรมพระปรมา
นุชิตชิโนรสจะสูญเสีย ให้พระครูกันหัดศิษย์ขึ้นไว้แทนก่อนจึงจะ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลาสิกขา พระครูกันจึงหัดพระ
ครูด้วง อันเปนที่พระครูไกรสรวิลาสอยู่วัดพระเชตุพน จนสามารถ
ถวายเทศน์นครกัณฑ์ได้จึงได้ลาสิกขา พระครูด้วงนั้นก็ได้เปนที่
พระครูพจนโกศลต่อมา อยู่มาพระครูด้วงจะลาสิกขาบ้าง ก็โปรดฯ
ให้หาตัวแทนเสียก่อนดังหนหลัง พระครูด้วงจึงได้หัดพระครูรุ่ง
เดียวนี้เปนที่พระครูอุดมสังวรอยู่วัดพระเชตุพน ให้ถวายเทศน์
นครกัณฑ์แทนตัวแล้วจึงได้ลาสิกขา เรื่องตำนานการถวายเทศน์
นครกัณฑ์เกี่ยวเนื่องกับวัดพระเชตุพน ดังบรรยายมาฉนี้

ขึ้นวัดพระนอนจักรศรี แลค่านาเมืองสิงห์ ให้ปฏิสังขรณ์ในพระอารามนี้กว่าชะแล้ว(๑) สั่งให้ถวายเงินพระครูเมืองสิงห์เมืองอินทร์ พระครูปลัดเมืองพรหมองค์ละ ๕ ตำลึง แจกเสื้อกรมการทั่วกัน

วันจันทร์เดือนสิบสองขึ้นสิบค่ำเวลา ๒ โมงเช้าออกเรือจากพลับพลาคลองกทุงล่องลงมาตามลำน้ำ เห็นวัดชลอนซึ่งพระธรรมไตรโลกสร้างช่อฟ้าใบรกาบีดทองใหม่ หอระฆังข้างหน้าทำเปนยอดเกี้ยวดูงามอยู่ วัดนี้พระธรรมไตรโลกว่าเดิมชื่อวัดพรหมเทพาวาส ราษฎรเรียกวัดชลอนตามตำบลบ้าน กรมการเมืองพรหมถือน้ำที่นั้น แลถึงระดูเทศกาลราษฎรก็มานมัสการพระวัดนี้ด้วย ซึ่งพระธรรมไตรโลกสร้างวัดนี้ เพราะชาติภูมิเดิมของท่านอยู่ที่เมืองพรหมริมวัดชลอน ล่องลงไปอีกหน่อยหนึ่งถึงวัดไชโย ซึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างพระใหญ่ขึ้นไว้ แวะจอดเข้าที่นั้น พระยาราชเสนา พระยาอ่างทอง(๒) หลวงยกกระบัตรมาคอยรับ ขึ้นไปดูที่พระหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลดูที่หน้าวัดปากเหมือนท่านขรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้บีดทอง

---

(๑) *การบุรณปฏิสังขรณ์วัดพระนอนจักรศรีสำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ ทั้งปฏิสังขรณ์องค์พระนอนแลสร้างพระวิหารหลวง*

(๒) *พระยาราชเสนา (เดช) ภายหลังได้เปนที่พระยาจ่าแสนบดี พระยาอ่างทอง (เถียร) ภายหลังเลื่อนเปนพระยาอินทรวิชิตตำแหน่งจางวางเมืองอ่างทอง*

ทำนองท่านจะไม่คิดที่จะขีดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์ แต่เดี๋ยวนี้มีผู้ไปก่อวิหารขึ้นค้างอยู่ใครจะทำต่อไปไม่ทราบ(๑)

ออกจากไชโยล่องลงมาถึงเมืองอ่างทอง ลงเรือที่ปากคลองซึ่งเปนตลาดนั้นมีแพหลายหลัง แลเรือสามวาสองศอกขายของเปนอันมาก ลงเรือเก๋งพายเข้าไปเขาว่าระยะทางร้อยเส้นเศษ ไปช้านานจึงถึงพระนอนขุนอินทรประมูล มีพลับพลาสามหลัง แลเรือขนมีนที่พระวิหารนั้นตั้งอยู่บนโคกในท้องทุ่งไม่มีกำแพง องค์พระนอนยาวกว่าพระนอนจักรศริ วัดตามพื้นรายได้เส้นสามวา ถ้าคิดวัดตั้งแต่พระรัศมีไปจนพระยาทได้เส้น ๕ วา แต่ยอดพระรัศมีตกลงมาเสียข้างล่างองค์พระยังบริบูรณ์ดี วิหารนั้นคล้าย ๆ กับวิหารพระนอนจักรศริ แต่ฐานพระต่ำกว่าพระนอนจักรศริ องค์พระนั้นก็เปนองค์พระละม้ายมือ รูปพระนอนอินทรประมูลนี้เพริยวมากกว่าพระนอนจักรศริ ที่พระหัตถ์พระกรก็ตั้งมาก คล้ายมาข้างพระนอนทุกวันนี้ แต่พระพักตรเห็นจะงามกว่า

---

(๑) *วัดไชโยนี้ ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก มีศรัทธาสร้างใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถแลวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหาร พระพุทธรูปองค์ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ซึ่งทรงพรรณนาในหนังสือเรื่องนี้ทนกระเทือนไม่ได้พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ รับสร้างพระโตใหม่เปนของหลวง ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสร้างพระโตวัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร ผู้เปนบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน แลทรงรับวัดไชโยเปนพระอารามหลวงแต่นั้นมา*

พระนอนจักรศริ์ มิ่เรื่องเล่ากันต่าง ๆ ภายหลังจินผู้หนึ่งเปนที่ขุนอินทร ไปอิก ๕ วา จึงได้เรียกว่าพระนอนขุนอินทรประมูล ขุนอินทรประมูลชาวคลังหริ์อนายอากร พระองค์นี้ ครั้นทรงทรายรับสั่งถามว่าเอาเงินที่ไหนทำก็ไม่กรายทูลทรงสงสัยว่าจะเอาเงินหลวงที่พระคลังหริ์อเงินอากรที่ตัวทำมาสร้างพระองค์นี้ ถามเท่าใดก็ไม่รับจึงให้เฆี่ยนถาม จนตาย เพราะกลัวว่าส่วนกุศลนั้นจะแพร่หลายถึงพระเจ้าแผ่นดิน หริ์อเปนของเจ้าแผ่นดินเสียที่เดียว จะไม่ได้กุศลแลชื่อเสียงแต่คนเดียว จึงได้พากันเรียกว่าพระนอนขุนอินทรประมูล

พระนอนจักรศริ์นั้นพระพักตรอยู่ข้างจะยาวมากไป นัยหนึ่งว่าพระองค์นี้เปนนามเดิมยาวอยู่เส้นหนึ่ง มาปฏิสังขรณ์เสริมให้ใหญ่ยาวออก

เวลาบ่าย ๒ โมงออกจากพลับพลาวัดพระนอนมาลงเรือที่แม่น้ำมาถึงพลับพลาหน้าวัดบ้าโมกข์เวลาบ่าย ๒ โมงนาน เดิมกำหนดว่าจะทอดกฐินวันนี้ แล้วของดไว้ต่อเวลาพรุ่งนี้จึงจะทอด จัดเรือแลพลับพลาเรียบร้อย พลับพลานี้เขาทำดีกว่าทุกแห่ง เวลาบ่ายขึ้นไปทางข้างในนมัสการพระบาทแลพระนอน อ่านหนังสือในพระอุโบสถแล้วกลับลงมาเวลาค่ำพระยาอ่างทองเอาละคอนมาเล่นให้ดู ไม่มีโรงจะเล่นต้องยกเตาหม้อในน้ำ เอากระดานปูได้นิดหนึ่ง เล่นเรื่องสันนุราชตั้งแต่ชุบตัวไปจนถึงคันธมาลีขึ้นมาหิงส์ เวลา ๒ ยามฝนตกเลิก แขกเสือกรมการทั้งสี่เมืองแลให้ซองรูปพระยาอ่างทองใบหนึ่ง เงินช่วยในการ

เลี้ยงชั่งหนึ่ง เงินรางวัลละคอนร้อยบาท ผ้ารางวัลแก่ตัวละคอนสองคน ๆ ละสำรับ

วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสิบเอ็ดค่ำเวลา๒ โมงเศษขนไปทางตะพานเรือกข้างหน้าไปตามฉนวน ๕๐ ห้อง เข้าไปทอดกฐินในพระอุโบสถ พระครูปาโมกษมุนิให้รูปพิมพ์เหศวรองค์หนึ่ง กับโถสังกโลกชามเบญจรงค์ พระครูพนโกศลนำพระปลัดพระสมุหเมืองอ่างทองมาหาในนั้นด้วย ถวายเงินพระครูปาโมกษมุนิ ๕ ตำลึง พระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ๆ ละ ๔ บาท เปนเงินชั่ง ๑๐ ตำลึง พระปลัดเมืองอ่างทอง ๕ ตำลึง พระสมุห ๔ ตำลึง ทอดกฐินแล้วออกจากพระอุโบสถมาที่วิหารพระนอน นมัสการพระนอน พระนอนองค์นี้คือที่พระราชสงครามชลอในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ความพิสดารแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดารนั้นแล้ว พระนอนองค์นี้ยาว ๑๑ วา พระอุโบสถพระวิหารการเปรียญทั้งปวงในวัดนี้สร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระทั้งสิ้น ความแจ้งอยู่ในคำประกาศที่จารึกแผ่นศิลา ติดอยู่ในผนังพระอุโบสถ ซึ่งคัดไว้ในเยอแนลนี้ด้วยแล้ว(๑) แต่พระยาท

---

(๑) *ที่ในวิหารพระไสยาสน์ เดิมมีศิลาจารึกโคลงเรื่องชลอพระไสยาสน์ เปนพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมื่อครั้งยังเปนกรมพระราชวังบวร ฯ แต่งถวายพระเจ้าท้ายสระอีกแผ่น ๑ แต่ศิลาแตกหาย เหลืออยู่แต่กรอบปูนบั้น ไม่มีใครรู้ว่าจารึกเรื่องอันใดมาจนเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว หอพระสมุด ฯ จึงพบหนังสือสำเนาโคลงพระราชนิพนธ์นั้น ได้ทำศิลาจารึกไปติดไว้อย่างเดิมแลเอาโคลงนั้นมาพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ให้เรื่องพระนอนวัดป่าโมกข์บริบูรณ์ด้วย*

สิ่รอยซึ่งสลักศิลานั้น ถามพระครูได้ความว่า พระครูแต่ก่อนไปขอ
มาแต่เมืองพระพิษณุโลกประมาณ ๗๐ ปีแล้ว ออกเรือจากวัดป่าโมกข์
เวลา ๔ โมงเช้า แต่ไม่ได้มาด้วยเรือโสภณ มาด้วยเรือโยตเหลือง
เรือป่านมารุตลาก ออกทางบางไทรล่องลงมากรุงเทพ ฯ ถึงตำหนักแพ
เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ มินิต

ภาคผนวก

ในต้นฉบับหนังสือเรื่องนี้ได้มา มีแต่เรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์แลสำเนาจารึกที่วัดบ่าโมกข์ กับระยะทางเสด็จประพาสและระดับวัดน้ำที่เมืองลพบุรี กับมีแผนที่ซึ่งได้โปรด ฯ ให้ทำในครั้งนั้น ๕ แผ่น อันได้จำลองพิมพ์ไว้ในภาคผนวกนี้ แต่พระยรมราชาธิบายแผนที่ซึ่งปรากฏในเรื่องเสด็จประพาสว่าจะทรงพระราชนิพนธ์นั้นหามีไม่ สันนิฐานว่าเมื่อเวลาเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ แล้วจะติดพระราชธุระต่าง ๆ ไม่มีเวลาที่จะทรงพระราชนิพนธ์

สำเนาจารึกที่ฐานอุโบสถวัดบ่าโมกข์

ศุภมัศดุ ๒๒๗๑ ศกอัชสังวัดฉรวิสาขยมาศ ศุขยักษอัฒมิติถิจันทวาร พระยาทพระศรีสรรเพชสมเด็จเอกาทศรุทอิศวร ยรมนารถยรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระเจ้าปราสาททองพระเจ้าช้างเนียมพระเจ้าช้างเผือกทรงทศพิธราชธรรม กอปด้วยพระเดชฤทธิสิทธิศักดิยฤษดิรักษสังหารวิศาลวิสุทธอุดมยรมจักรพรรดิดิษรธรรมมิกราชาธิราชอันประเสริฐเสด็จพระราชดำเนิรกริธานรานิกรวรมขมนตรีพิริโยธา ขึ้นมายกชลอพระพุทธไสยาศนณอาราม ตำยลบ่าโมกข์ซึ่งจะถึงอุทกอันตราย ขึ้นมาจากผั่งคงคาสิ้นมรรคาสี่เส้นสิ่วา จึงให้ถาปนาพระมหาวิหารพระพุทธไสยาศน์ไว้ณโบราณาวาศอันชื่อวัดตลาดในสถานที่นี้แล้ว จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งแก่พระราชสงคราม

ว่าพระวิหารเก่าอันโบราณถาปนาไว้ในอารามวัดตลาดนี้ ฝาผนังแล
หลังคาพระวิหารนั้นชำรุดทรุดโทรม แลพระพุทธรูปในพระวิหารนั้นเศร้า
หมองนักแลให้เร่งก้พระวิหารนั้นลง จะให้ถาปนาเปนพระวิหารอโบสถไว้
สำหรับพระสงฆ์กระทำอุโบสถาธิกำมสืบไปในอนาคตกาล แลครั้นกู้พระ
วิหารเก่านั้นลงสำเร็จแล้ว ครั้นถึงอัชสังวัดฉรเชษฐมาศกาลบ่กษ บ่ญจมี
ดิถีอาทิตยวาร เพลารุ่งแล้วนาฬิกา๗บาทกอปด้วยศุภนักขัตสกุณนิมิตร
อันประเสริฐ จึงพระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว
เสด็จแรกถาปนาพระมหาวิหารอุโบสถนี้แล้ว จึงมีพระราชโองการมาน
พระบัณฑูรตำรัสสั่งแก่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช แลพระศรีมโหสถ ให้
ทำเปนพระตำราจารึกลงในแผ่นศิลาไว้ในพระมหาวิหารอุโบสถนี้ เพื่อ
จะให้เปนประโยชน์แก่พระภิชสงฆ์อันเปนพระพุทโธรสให้จำเริญในพระ
สาสนาสืบไปตราบเท้าห้าพันพระพรรษา ว่าพระสงฆ์อันจักทำอุโบสถาธิ
กำมในพระมหาวิหารอุโบสถนี้ ถ้าแลพระสงฆ์ผู้เปนอธิการแลพระสงฆ์
อันเปนอันดับในอารามนี้ก็ดี แลพระสงฆ์ณอารามอื่นแลจะมากระทำ
อุโบสถาธิกำมในอารามพระพุทธไสยาสน์นี้ก็ดี ให้ประพฤติตั้งอยู่ใน
จตุปาริสุทธศีลตามพระวินัยบัญญัติ แลปรนิบัติเปนเอกจิตรเอกฉันท
พร้อมกันตามพุทโธวาท จึงให้กระทำอุโบสถาธิกำมในพระมหาวิหาร
อโบสถหลวงนี้ ถ้าแลสงฆ์รูปใดแลมิได้ทำตามพระวินัยพระพุทธเจ้า
บัณฑูร แลรู้ในใจเองแล้วอย่าได้เข้าในพระวิหารอุโบสถหลวงณอาราม
นี้ตราบเท้าห้าพันพระพรรษา ถ้าแลพระสงฆ์รูปใดสำเร็จกิจแล้วไซร้
ให้ตรวจน้ำสิโนทกถวายพระราชกุศลจงทุกวันอุโบสถนั้น

ระยะทางที่เสด็จประพาสณเมืองลพบุรี

แต่พระราชวังนารายณ์นิเวศถึงวัดหน้าพระธาต ๕ เส้น
แต่พระราชวังนารายณ์นิเวศถึงติกวิชาเยนทร์ ๕ เส้น ๖ วา
แต่ติกวิชาเยนทร์ถึงเทวสถาน ๔ เส้น ๑๐ วา
แต่เทวสถานถึงพระปรางค์สามยอด ๔ เส้น ๑๐ วา
แต่พระปรางค์สามยอดถึงตะพานเรือก ๑๒ เส้น
แต่ตะพานเรือกถึงประตูพะเนียด ๑๙ เส้น
แต่ประตูพะเนียดถึงพระที่นั่งเย็นทเลชุบศร ๖๓ เส้น ๑๐ วา
แต่ตะพานฉนวนถึงคลองมขามเทศ ๒๒๑ เส้น
แต่คลองมขามเทศถึงคลองควน ๖๒ เส้น
แต่คลองควนถึงบางลี่ ๙ เส้น
แต่บางลี่ถึงบ้านโคกสลุด ๖๖๐ เส้น
แต่บ้านโคกสลุดถึงเขาสมอคอน ๕๗ เส้น
แต่เขาสมอคอนถึงเขาบ้านพราน ๖ เส้น ๑๐ วา
แต่เขาบ้านพรานถึงวัดบันไดสามแสน ๗ เส้น

รวมทั้งสิ้น ๖๓๖ เส้น ๖ วา

วัดระดับน้ำ

น้ำท่าที่หลักสังเกตลึก ๒ วาคืบ ๙ นิ้ว
ที่ท้องพรหมาสตรลึก ๕ ศอก ๒ นิ้ว
ร่องเหนือบ้านสตรีลึก ๓ ศอกคืบ ร่องท้ายบ้านสตรีลึก ๗ ศอก ๗ นิ้ว
หลังตะพานอิฐลึกศอก ๗ นิ้ว

น้ำท่า หลักสังเกตณวันอังคารเดือนสิบเอ็ดขึ้นสี่ค่ำปีฉลูนพศก สิ้น
ราษีกัญ น้ำลึก ๙ ศอกคืบ ๒ นิ้ว

หลักสังเกตณวันศุกร์เดือนสิบเอ็ดขึ้นแปดค่ำปีขาลสัมฤทธิศก สิ้น
ราษีกัญ น้ำลึก ๙ ศอกคืบ ๙ นิ้ว

น้ำวันสิ้นราษีกัญปีขาลสัมฤทธิศก มากกว่าน้ำสิ้นราษีกัญ ปีฉลู
นพศก ๖ นิ้ว

น้ำแควศรีราชหลากมาเมืองลพบุรี ณวันพุธเดือนสิบเอ็ดขึ้นหกค่ำ
ปีขาลสัมฤทธิศก

โคลงชลอพระพุทธไสยาสน์

พระเจ้าบรมโกษฐ ทรงพระราชนิพนธ์

---

๑ ◎ พระผทมพนมโมกไม้ ไพรสาณฑ์
ยาวทวาทศบทสถาน เทียบไว้
สถิตเสถียรจำเนียรนาน แนวผั่ง
ประชาชนกล่นกันไหว้ สพรั่งพร้อมสลับสลอน ฯ

๒ ◎ ตวันลงตรงทิศทถุ้ง แทงสาย
เซราะผงพังระหุยระหาย รอดนา
ขุดเขือนเลื่อนทลมทลาย ริมราก
ผนังแยกแตกแตนซ้ำ รูปร้าวปฏิมา ฯ

๓ ◎ ประชุมสงฆ์ผจงเขือนขั้น หลายขนัด
ดินถมรดมกระดานดัด เกียดกั้น
รนามผั่งผนังพัด ผันยาก
กดานเดาะเฉนาะขาดชั้น หลุดหลุ้ยขยุยขาย ฯ

๔ ◎ อธิการดาลเดือดดิ้น รเหหน
มาสู่ภูธรสกล หม่นไหม้
แถลงถวายสายชลผจญ พุทธรูป
เชิญป้องปรคองภัยให้ ผ่อนพ้นปฏิมาน ฯ

๙๑๓.๙๓๑๔ ๑๔๒๖๗สือหาชาก
ส ๖๓๗ ธ ๒๖.๓๒ บ.๙๓๒๔

๕ ◎ พระองค์ทรงเดชไดั ใสสุทธิอุดมขาน รัยรองปรคองภาร จักกั้นอันตรายแก้

๖ ◎ จิงมิสิงหนาทอิ้น ส่งงเสนิพิริยชาญ เร่งคิดกิจการสมาน เล่ห์กลร่นคดิให้

๗ ◎ เสนาสามารถเชือ พระราชสงครามความ เคยคิดสำฤทธิตาม ให้แต่งแสดงการไว้

๘ ◎ เขาะฐานการขะเข้ขุด ไม้เรียบเปรียบปรุงกดาน รององคบันงงสถาน ตโลงตลอดรอดรับให้

๙ ◎ คั่นคลองสองแห่งซ้ำ ดินถมรดมรดับการ ทำถนนทศญาณ รกชัฏสกัดเดอนดัน

พังสาร ถ่องแท้ พุทธรูป เกิดน้ำทำเข็ญ ฯ

โองการ เชี่ยวใช้ เสมอเนตร ผ่อนพันชลธาร ฯ

ชาญสนาม ชอบใช้ มามาก ท่าท้าวนเรนสูร ฯ

ปคองคาน ทายไว้ เทียบแท่น เปล่าพื้นดินเดิม ฯ

สระสมาน ริบรัน ยุรยาตร มุ่งไม้ ไพรคนอง ฯ

๑๐ ◎ แถวถนนพลเพิ่มพ้อง พูนรับ
น้ำต้งงังการดับ คิดไว้
กรนขเหียยยยย ลงเลา
เติมต่ำจำแก้ ให้ แน่นเน้อเสมอสมาน ฯ

๑๑ ◎ ตริกไตรในเล่ห์ล้วน ขยวนการ
โกลงกลิ่งถิ่งสถาน เปรียบแย้น
ดินรายทายกดานทาน ชูช่วย
คิดชอบประกอยการแม้น หนักนั้นเสมอเยา ฯ

๑๒ ◎ เสร็จการสารส่งซ้ำ ทูลถวาย
ที่ปรทัยสลัยสลอนหมาย หม่ไม้
สวนศริชิปขาวราย รุกขชาติ
สถานที่มิใช่ได้ ย่านเยองชลาละ ฯ

๑๓ ◎ วันดิมิโชคเช้า เสด็จพลัน
ยลพยู่หสู่สถานอัน แต่งไว้
ตรวจไตรไพร่พลขันธ์ ขนันขนัด
สำหรับจัดการให้ เลื่อนล้วนสกลไกร ฯ

๑๔ ◎ พุทธวงษทรงฤกษรู้ เรียนขยัน
นิมิตรทิศใดถลัน ล่วงไว้
สกุณสุนทรสรรพ ทายถูก
นาที่มิสวัสดิ์ได้ โชคเช้าศุภผล ฯ

๑๕ ◎ พระสงฆ์ลงราชนพร้อง ถวายพร
เชอญพระอุตมางค์จร จากหั้น
พลมานพ่านขจรซอน ซนซอก
ริบร้อนดรธารดั้น ยริตเร้ารุมผลาญ ฯ

๑๖ ◎ เชือกใหญ่ใส่รอกร้อย เรียงกระสัน
กว้านช่อชลอผันขัน ยิดยอ
ลวดหนังรังพัลวัน พวนเพิ่ม
โห่โหมประโคมอึงออ ลากเล้าปรโคมไป ฯ

๑๗ ◎ สัญญาอาณัติพร้อม ทุกสถาน
กลองรบดนตยงการ เรงรอ
ม้าพ่อภอปรสารชาญ เชอญหยุด
เสียงอัดอึงคนึงออ อาจร้องเปนไฉน ฯ

๑๘ ◎ แปรผันขันยิ่งเยือง ตรงตรา
โกลนตายบายขยายหา ขัดข้อง
ยากนักสลักสนอมมา เทียมเทียง
โรยรารอาร่วมหร้อง เร่งรันพลกระสัน ฯ

๑๙ ◎ เชือกสายหลายเส้นลอด พัลวัน
รอกรายกระจายกระสันหัน เกี่ยวกว้าน
เคียวชิงตบังตบันดัน โยงแย่ง
มากมิพิริยพลสท้าน ทั่วแควันแดนพรหม ฯ

๒๐ ◎ เสด็จลงทรงแย่งยัล พวนทอง
พทธบตรอดมสนอง หน่วงหน้า
พระองค์จำนองปคอง รองรอด
เสนิพิริยไพร่ฟ้า ลากแล้วสรรเสรอญ ฯ

๒๑ ◎ สัตริมิอเนกซร้อง เสียดสน
คับคั่งหวังแสวงผล แย่งย้าง
รอยรุนวุ่นอลวน ใสเสือก
ทายส่งปลงใจสร้าง เสพเนือนาสวรรค์ ฯ

๒๒ ◎ ชลอไปได้ดั่งไท้ คนึงนาน
ด้วยองค์อัคจักรพาฬ แข่มข้าว
เคยดำรงองคประธาน พุทธรูป
เรืองรุ่งผดุงผดาท้าว ทั่วท้องธรณี ฯ

๒๓ ◎ เชอญพระปละไปล่พ้น อันตราย
มาใหม่ไกลสถานหมาย สิบเส้น
เคียงวัดถัดถนนราย ริมบ่า
โสมนาปราโมชเว้น หว่างไว้ใครมี ฯ

๒๔ ◎ ขอมภพลบโลกย์ล้ำ แดนไตร
แถลงสารการกิจใน ล่วงแล้ว
ชลอรัตนพิมานไชย พาลราช
รณรงคกาแก้ว เกอดครั้งอุษา ฯ

๒๕ ◎ สมภารลานโลกย์ล้ำ โลกิ์
เสมอมุนินทรชินศรี เสด็จยั้ง
ให้สัตยประวัติปริดี ปราโมช
สิ่งของปคองตามตั้ง แต่งน้อมปรนมถวาย ฯ

๒๖ ◎ ประชาชนกล่นเกลื่อนซร้อง สนองถวาย
สิ่งผสงผงผแจงหมาย หวั่งไหว้
อิฐยีดสุวรรณหมาย ปรมาณมาก
แขกขอมปรนอมปรนมได้ ลาภเนื่อนาสวรรค์ ฯ

๒๗ ◎ ฐานต่ำจำคิดได้ รเมียรหมาย
เสาคดกหยดแยงปลาย ขดได้
อิฐทังรดับรเดียนหลาย ขื่นข่ม
ขอนคั่นปรจันพื่นไว้ เสียดซ้ำประกำรอง ฯ

๒๘ ◎ เสร็จชลอก่อแท่นขื่น รองรับ
ร้อเรือกเผือกประดับ ทับไว้
เสมอนิทรกิจกลหลับ ลืมตื่น
ร้าวฉานสท้านไม้ แยกย้ายสลายคง ฯ

๒๙ ◎ ทิสุวรรณอันชอกช้ำ สล่ำสลาย
ปูนขั่นสรรพทลุยทลาย เร่งร้อ
แคะคุ้ยขจุยขจายทราย โรยร่วง
อิฐผุพลุพังซ้อ ชั่วช้าประดาเสีย ฯ

๓๐ ◎ ชินสีห์ปรีดิ์เลิงล้ำ ขจายจร
สถิตย์ไหนให้สถาวร แห่งหั้น
วัดวาบรำบราทร มานอยู่
พลอยเรืองประเทืองเปลื่องขั้น เลิศล้ำจำเสมอ ฯ

๓๑ ◎ วัดใกล้ในประเทศแคว้น แขวงขัน
ชำรุดซุดโทรมสรรพ หักหั้น
....

(บาท ๓ บาท ๔ ฉบับลบ)

(บาท ๑ บาท ๒ ฉบับลบ)

....
จำแกระแหนะวางบาน ผจงบวก
ปจิดปางทรงแปลงขั้น เลื่อนล้ำเสมอสมาน ฯ

๓๓ ◎ อิฐูขนผลชอบใช้ แสวงสาร
สุริวงษ์องค์กุมารพาล หนุ่มน้อย
โฉมเฉลาเยาวมาลย์การ แสวงหาย
คานแยกแสรกหิ้วห้อย แอรแน้พรุงพรัง ฯ

๓๔ ◎ พระองค์ทรงโลกย์ล้ำ สุริยวงษ์
บำรุงผดุงสาสนยง ยิ่งไท้
แม้ชินสีห์ดิ่องค คงอยู่
จักแจ้งแสดงธรรมให้ มารค์เน้อในผล ฯ

๓๕ ◎ มหาโพธิ์โตรดน้อยหนุ่ม ยรรยง
อย่ลอดอทลมลง เลื่อนน้ำ
ภูวไนยไปล่ปลงผจง จริงรอด
ชลอไปไม่ชอกช้ำ ช่วยพ้นอันตราย ฯ

๓๖ ◎ พิหารการก่อได้ เสมอใจ
ยาวย่านสถานชิงไช ชื่อชื่น
พนักอิงพิงเพี่ยงไสล ไสยาศน์
ถานส่งผจงพูนพื้น แน่นเนื้อนูนเสมอ ฯ

๓๗ ◎ วัดเก่าเอาสถิตย์เข้า เคี่ยงสอง
เปนโยถโทษแถลงปอง ล่วงส้าง
พระสงฆ์จำนงสนอง เสนอนาศ
วินัยกิจประสิทธิส้าง สิบเท้าดรธาร ฯ

๓๘ ◎ ปราการสถานก่อกั้น ผจงทรง
ริมรอบปรกอบปรสงค์ลง ดอกไม้
เสนอสนองจำนององค์ พุทธรูป
กลิ่นเกลาเสาวคนธ์ให้ เพี่องพุ่งขจายถวาย ฯ

๓๙ ◎ การบุเรียญเสถียรสถิตย์ไว้ ในสถาน
ก่ออิฐพิศดารการ แต่งตั้ง
อาศนพระชนมารยาล ชนชาติ
ทำบุญสุนทรทั้ง เพศพร้องแสนเกษม ฯ

๔๐ ◎ แถวถกนชนชื่นช่วย เกษมศริ
หลังคารหนาริ รวดนั้น
เห็นสนุกนิ์ศุขสานต์ปริ์ดี เปรมราษฎร์
สอาดสอ้านสถานทุกชั้น ชื่นช้อสนุกนิ์สนาน ฯ

๔๑ ◎ หอรฆังต้งแต่งไว้ ทำสการ
คูหาปรากฏสถาน แน่งน้อย
พระสงฆ์ทรงธรรมสาร แสวงโมกข
ในกิจสิทธิการร้อย สิ่งส้างผดุงบุญ ฯ

๔๒ ◎ คชดสดเล่ห์เลี้ยว วงเวียน
รอบรายปรายสถิตย์เสถียร ปลูกไม้
ที่สถานสอ้านสอาดเตียน แลลิ่ว
ไผ่สลับรดับรเตียนให้ ชอบชั้นพรรณราย ฯ

๔๓ ◎ ยางใหญ่ไว้นอกนั้น เปนขนัด
สว่างไสวในวงวัด เขตรขั้น
ขนุนขนันพิกุลถัด แถวหนึ่ง
เรียงเรียบรเบียบชิดชั้น ม่วงไม้ในค ฯ

๔๔ ◎ ศิลาขาฤกพ้น พจมาลย์
แรกเริ่มผเดิมผดุงการ แต่งต้ง
สถิตย์เสถียรจำเนียนนาน ปฐมแท่น
ในอนาคตยศยั้ง อยู่เท้ากัลปา ฯ

๔๕ ◎ ภัพผลล้นลาภล้ำ จักรวรรดิ
แม้นใดในเนาวรัตน โกฏแก้ว
สมบัติจักรพรรดิจัด ภูนเพิ่ม ก็ดิ
บุญแข่งแมลงลัดแล้ว เลิศล้ำแสนเสนอ ฯ

๔๖ ◎ พระองค์ทรงยศเจ้า จักรพาฬ
ทรงธรรมสรรพสุทธิสาร สิบไว้
เสวยสวัสดิวัทธสถาน ทานเทียบ
เรืองรุ่งกรุงกระษัตรให้ นอยน้อมปรนมถวาย ฯ

๔๗ ◎ ขอพรพุทธรูปเรียง จอมอาริย
กันผจญพลมารดาล พ่ายแพ้
ของงภูดาธาร ทรงทวิป
เรืองฤทธิปลิดไปล่แปล้ ปราบท้าวทุกสถาน ฯ

๔๘ ◎ ขอพรพระพุทธห้าม สมุทไทย
ห้ามชลาไลยไหล ขาดค้าง
ของงองค์ภูวไนย ทุกทวิป
ห้ามหายมลายล้าง นอกเนื้อในขันธ์ ฯ

๔๙ ◎ ขอพรพุทธยาตรเยือง เจียรจร
กรรุณานรากร ใผ่ผัน
ของงดำรงนร นิจภาพ
ผดุงบำรุงภพชั้น เกียจร้ายสลายแสลง ฯ

๕๐ ◎ ขอพรพุทธภาคยเพี้ยร จักรวรรดิ
ทรมานจุลจักรพรรดิ แก่นแก้ว
ขอจงเพิ่มพูนสวัสดิ บดราช
ฤทธิรันผจญภพแผ้ว ผ่านพ้นสกลไกร ฯ

๕๑ ◎ ขอพรพระสมาธิน้ำ ในสาร
สมาบัติขัดชาญการ แก่นเกือ
ขอจงองค์บดิบาล ภูวโลกย
ให้ได้อำมฤตยเนื้อ เนื่องน้าวไญยธรรม ฯ

๕๒ ◎ ขอพรพระพุทธรูปเรือง รัมพึง
ตฤกไตรในทวดึงษ ถ่องถ้วน
ขอจงศักดิคำนึง ในน่าน
เสลชสลัดสัจธรรมล้วน เลอศเนื้อในผล ฯ

๕๓ ◎ ขอพรพระพุทธห้าม แก่นจันท์
ห้ามสิ่งสรรพอาธรรม์ ผ่องแผ้ว
ขอจงพระองค์ถลัน เถลองโลกย
ห้ามหายขยายประทุษฐ์แล้ว เพื่องพุ่งผดุงดิ ฯ

๕๔ ◎ ขอพรพุทธเนตรน้าว นำถวาย
เจ็ดสถานสการเสมอหมาย มุ่งไว้
ขอจงพระองค์ผสาย ศุขภาพ
สัตทิศประสิทธิจงได้ ลาภล้ำนำสนอง ฯ

๕๕ ◎ ขอพรพุทธภาคยให้ ไสยา
อสุรินทรจินตนามา ใผ่เผ้า
ขอขงองค์จักรา สุรภาพ
เกษมสานต์บานจิตรเช้า ค่ำคล้อยนิจกาล ฯ

๕๖ ◎ ขอพระปเจกเจ้า แรงฤทธิ
แลให้ไวยวุฒิสิทธิ เศกหล้า
ขอขงพระองค์อิศ ศวรภาพ
เรวรุ่งบำรุงผดุงฟ้า เพื่องพุ่งคุงสวรรค์ ฯ

๕๗ ◎ ขอพระเอารสสร้อย สาริบตร
วิทยาปรากฎสุทธ โลกย่ล้ำ
ขอขงขรรโลงอุด ดมเลอศ
เรื่องวิชาณการก้ำ กึ่งเทียนเสมอสมาน ฯ

๕๘ ◎ ขอพระอนุรุทธเฉี้ยว ชาญชงัด
ทิพยเนตรเดชใครทัด เทียบได้
ขอขงองค์กระษัตร สนองเนตร
เห็นแจ้งแห่งใดให้ รุ่งรู้เรองเสมอ ฯ

๕๙ ◎ ขอพระสิมพลิศล้ำ ในสถาน
ภพไตรใครเสมอสมาน เปรียบได้
ขอขงขุธาธาร ธรณีศร์
สรรพบรรณาการให้ นอยน้อมปรนอมถวาย ฯ

๖๐ ◎ ขอพระกัสสปสร้าง แสนกัลป
ทรงธุดงคคงขันธ์ อยู่ยั้งยง
ของงภูธรธิรร มกราช
ไว้ศยงงงตั้งง ต่อเท้ากัลปา ฯ

๖๑ ◎ ขอพรอุปคุตคฤ้น มารขาม
วัสวดิ์อสุริตาม กราบเกล้า
ของงพระองค์ปราม หริราช
ทุกนครอ่อนฤทธิ์เร้า นอบน้อมสยบแสยง ฯ

๖๒ ◎ ขอพระอุปฐากโอ้ อานนท
คลังธรรมสรรพสยสกล รวดรู้
ของงจตุรภุชดล แดนทวิป
อเนกอนนตสรรพสิทธิ์ผู้ อื่นนั้นอย่าเสมอ ฯ

๖๓ ◎ ขอพรภิกษุนิศน้าว ทางธรรม
วินัยไกรษรสรรพ ผ่องแผ้ว
ของงทรงคุณนันตงรร โลงโลกย
บริสุทธวุฒิไว้แล้ว เลิศล้วนศุขสานต ฯ

๖๔ ◎ งงพระแรมโรคร้าง ในสกนธ์
งงพระจำเริญชนม์ กว่าร้อย
งงพระเสวยศุขผล เพียรเพิ่ม
งงพระไทยไคลคล้อย คลาศพ้องพงษพันธุ์ ฯ

๖๕ ◎ เดชะพระพุทธให้ สถาผล
เดชะพระธรรมผจญ ขาปชี้
เดชะพระสงฆมคล แดนมารค
เดชะตระบะบุญมลี้ หลีกร้ายขจายหนี้ ฯ

๖๖ ◎ ขอของทรงเดชได้ ไอยรา
ขอของจำนงหา แก่นเกือ้
ขอของดำรงอา รามรวด
ขอของได้ในเนือ้ ยอดเยี่มไญยธรรม ฯ

๖๗ ◎ ของพระทรงโลกยล้ำ สุริวงษ
ของจำเริญยศยงค อย่าม้วย
ของเรืองรุ่งฤทธิรงค ราญราย
ของสิ่งใดได้ด้วย เดชพร้องพรถวาย ฯ

๖๘ ◎ สิ่งประสงค์ของได้ดั่ง โดยแสวง
เสร็จสรรพรรณอันแสดง ผ่องแผ้ว
เสวยสวัสดิวัทธแจง คุณเลิศ
ของพระไทยใคลแคล้ว คลาศร้ายขจายเสี่ย ฯ

๖๙ ◎ อนุชาข้าแกล้วกล่าว กลอนถวาย
เพี่ยญชนคลาดยาทคลายหลาย แห่งพลั้ง
ผิดอรรถขัดขายปราย สลายสล่ำ
แม้พลาดปรมาทปรมาณยั้ง โทษร้ายขจายเสี่ย ฯ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

(โคลงเรื่องนี้ บางทีจะมีผู้สำคัญว่าทรงแต่งผิด ด้วยปรากฏไม่นำพาต่อคำซึ่งควรใช้เอกตามตำราโคลงอยู่หลายแห่ง ที่เป็นเช่นนั้นมิใช่แต่งผิดโดยปราศจากความรอบรู้ตำรา ที่จริงเป็นด้วยในสมัยนั้นการแต่งโคลงไม่ถือเอกเป็นสำคัญ แม้ในโคลงของกวีซึ่งมีชื่อเสียงเช่นศรีปราชญ์ เป็นต้น ก็ไม่นิยมเอกเป็นสำคัญเช่นเดียวกัน)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ตำบลถนนราชพิธี จังหวัดพระนคร
วันที่ ๑๕ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๐